कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

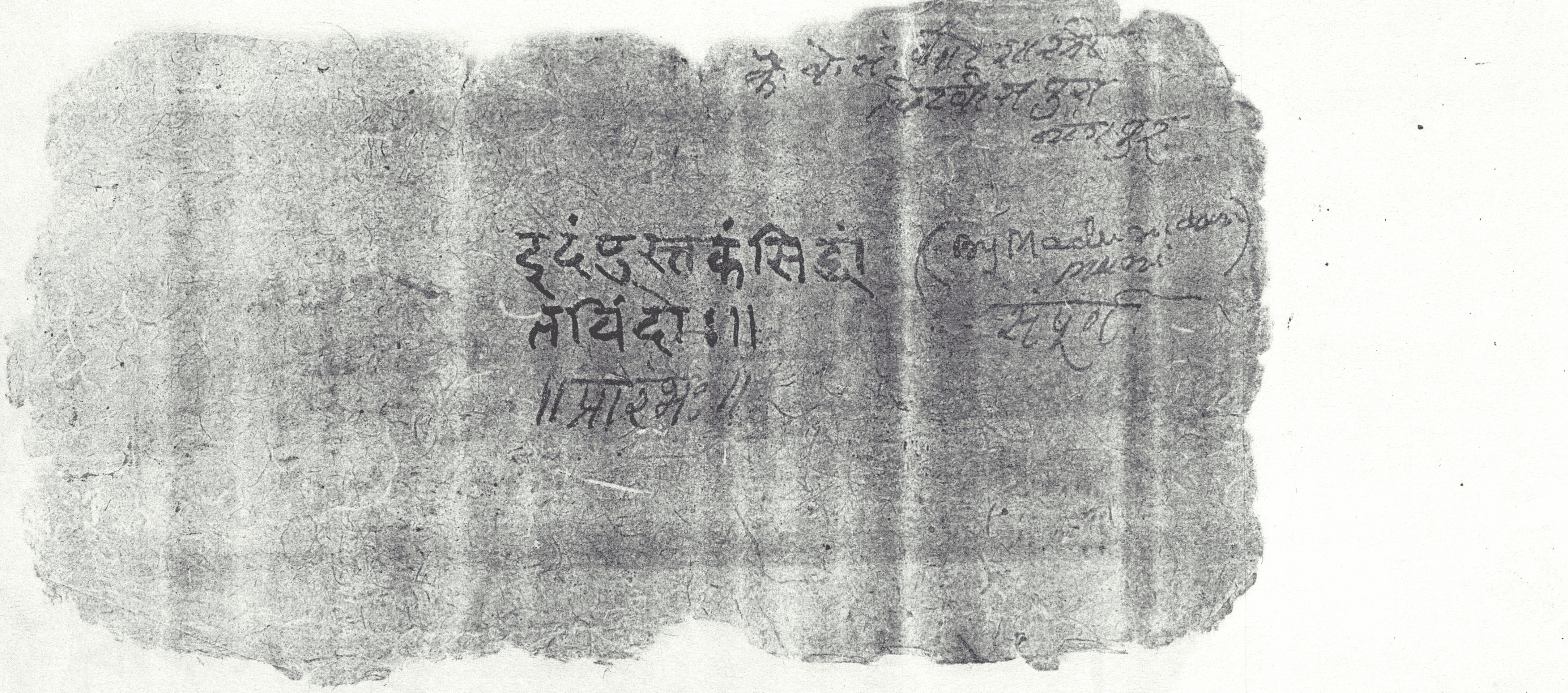

[illegible]

इदंपुस्तकंसिद्धांतबिंदो ॥

॥ आरंभे ॥

(By Madhusudan [illegible])

Acc. No. ~~3177~~ M-1708
Title - सिद्धान्तबिन्दु.
Author - मधुसूदनसरस्वती.
Date - शके 1646.
Sub - वेदान्त.
folio - 73.
Xerox - 145.

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1708
Dist Nagpur

Checked 2012

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥
॥ श्रीशंकराचार्यनवावतारं विश्वेश्वरं वि
श्वगुरुं प्रणम्य ॥ वेदांतशास्त्रश्रवणा
लसानां बोधाय कुर्वे कमपि प्रबंधं ॥ १
इह खलु साक्षात्परंपरया वा सर्वानेव
जीवान् समुद्दिधीर्षुर्भगवान् शंकरा
चार्योऽनात्मभ्यो विवेचनात्मानं शुद्धबुद्ध नित्य

वे० १ श्री २

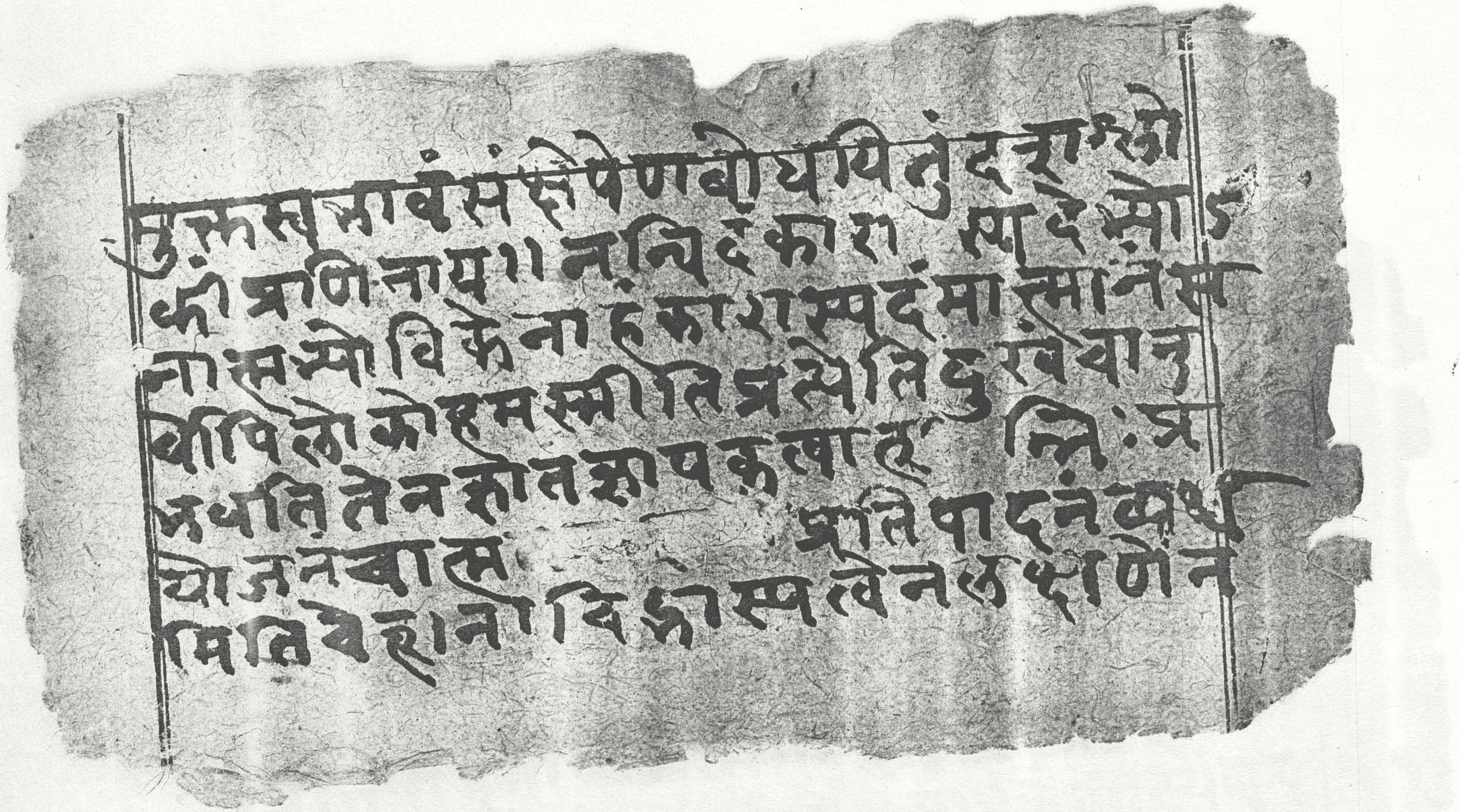

गुरुस्तुलावंसंस्हेपेणबोधयितुंदत्तास्सो
कींप्राणिनाय॥ नन्विदंकारा स्यदेस्मोऽ
नास्मस्मोविकेनाहंकाराश्यदंमास्मानेस
वीपिलोकोहमस्मीतिप्रस्येलिदुरंवेवानु
मधातितेनक्षीतक्षापकलाहं लिः प्र
योजनेवास्म ज्ञातेपादनेक्षे
मितिवेहानो दिङ्गोस्पत्वेनलक्षणेन

स्य४

इदंकारास्पदानामपिदेहेंद्रियमनसांप्रतिभास
तोऽहंकारास्पदत्वेनतदविवेकात्तेनचशुद्ध
स्यात्मनिदुःखित्वाद्यभिमानाद्ध्याच्छास्त्रीयेणाव
ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेनसमूलस्यतस्यनिवृत्तेः।तस्मा २
दज्ञातः [illegible] त्वात्सप्रयोजनत्वाच्चास्तलत्वं
२ प्रतिपादनीयंतस्यचास्यैतत्त्वमस्यहंब्रह्मा
स्मीत्यादिवेदांतवाक्यमेवप्रमापकं।वाक्यंचप मे १
तत्त्वस्य २

4

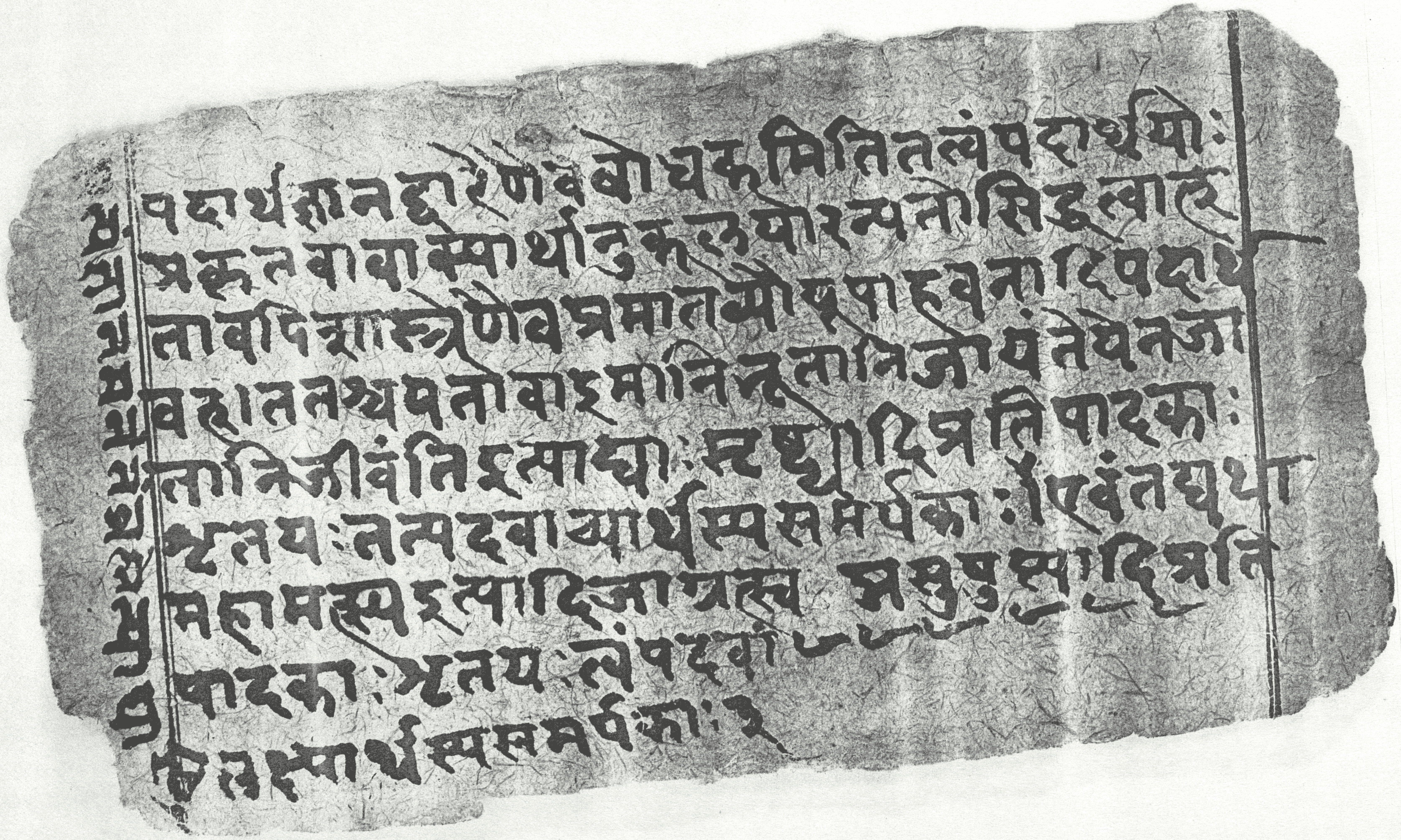

पदार्थज्ञानद्वारेणैवबोधकमितितत्त्वंपदार्थयोः
प्रकृतवाक्यार्थानुकूलयोरन्यतोसिद्धत्वात्
तावपिशास्त्रेणैवप्रमातव्यौयूपाहवनादिपदार्थ
वहातलक्ष्य यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजा
तानिजीवंतिइत्याद्याः स्रष्टृत्वादिप्रतिपादकाः
श्रुतयः तत्पदवाच्यार्थस्यसमर्पकाः।एवंतद्यथा
महामस्य इत्यादिजाग्रत्व प्रसुषुप्त्यादिप्रति
पादकाः श्रुतयः त्वंपदवा
च्यस्यार्थस्यसमर्पकाः।२

5

पा॰३ त॰बो॰:४

पो

त्पार्थस्यसमर्पकाः।
यंविज्ञानमयःप्राणेषुहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषःनदृष्टे
र्द्रष्टारंपश्येरित्यांस्तकलस्यस्यसमर्पकाः।तेनग्रंथ
ममवांतरवाक्यैर्मोहतहृतयोःशुद्धजीवब्रह्मणो
स्तत्वमस्यादिवाक्ये मुख्यार्थान्वयानुपपत्तेःल
क्षणयास्मरणोपपत्तेः।हुषत्तोनिर्विकल्पकबेनज्ञा
नुभवांगीकाराद्वा।अद्वितीयब्रह्मविज्ञाप
यिषयासप्रहत्तानांसत्य ज्ञानादिपदानांउपा

२

२

धिवित्तिषु चैतन्यशक्तत्वेपि चैतन्यमात्रेतात्
र्यणतत्रैसंस्कारोबोधयोश्चा।इछंतिहि आकाशप
रादपिनिर्विकल्पकं।तात्पर्याधीनत्वाच्चशाब्द
वृत्तेः।एतेनप्रमितिप्रमात्रोर्महावाक्यार्थ
बोधेज्ञानमपास्तं।असंप्रज्ञातसमाधेः श्रुतिसं
तिसिद्धत्वात्।पारोक्ष्यसद्रूपत्वाभ्यांचनतत्वं
पदार्थमात्रा हमवादेवकृतकत्पतावाक्यार्थ

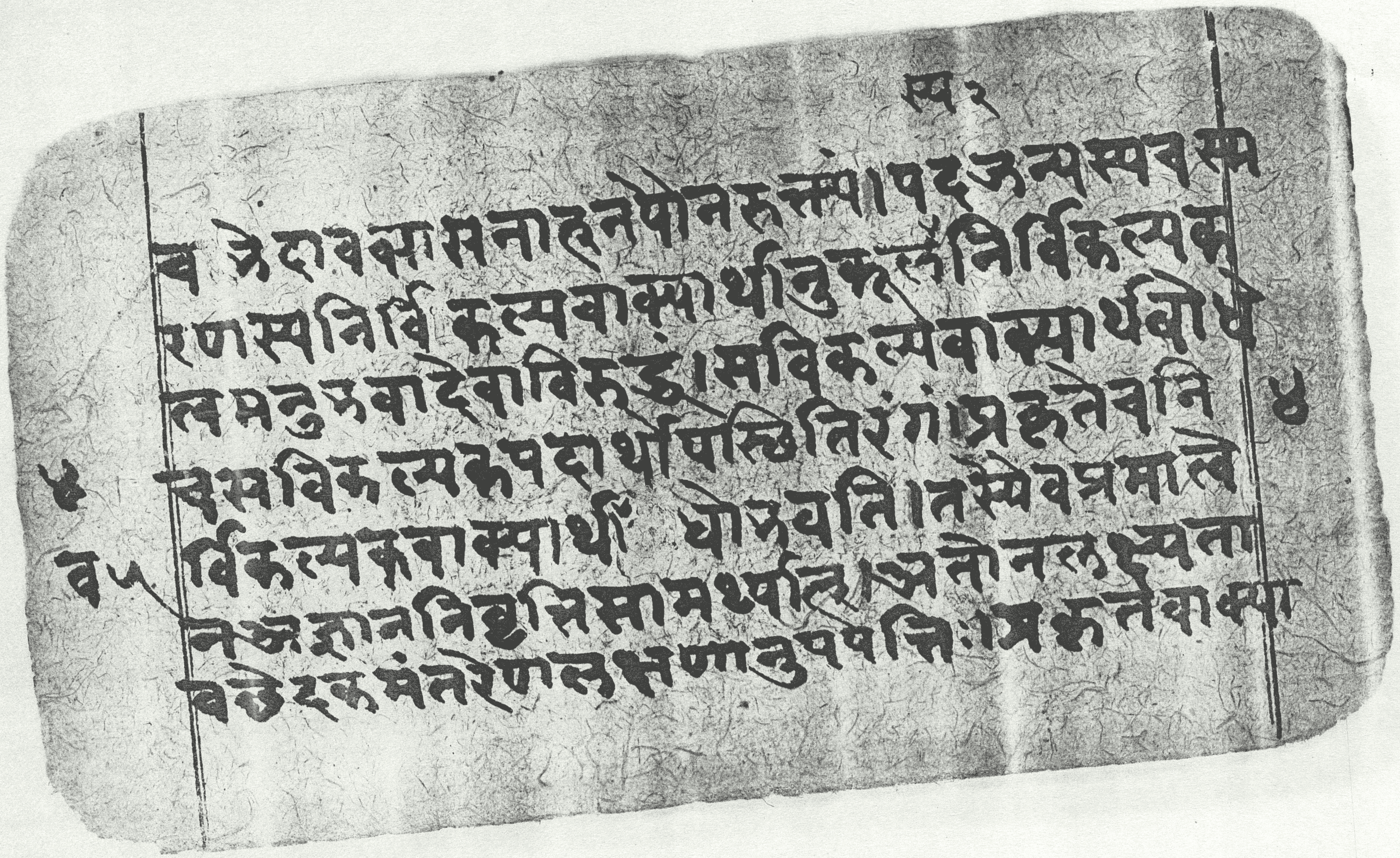

स्प२

व चैतावता सनाहलनेपौनरुक्त्यं।पदजन्यस्यवस्म
रणस्यनिर्विकल्पवाक्यार्थानुकूलं निर्विकल्पक
त्वमनुभवादेवाविरुद्धं।सविकल्पवाक्यार्थबोधे ४
५ चस्वविकल्पकपदार्थोपस्थितिरंगं।प्रकृतेचनि
व५ र्विकल्पकवाक्यार्थं घोजयति।तस्यैवप्रमात्वे
नेकज्ञाननिवृत्तिसामर्थ्यात्।अतोनलक्ष्यता
वच्छेदकमंतरेणलक्षणानुपपत्तिः।प्रकृतेवाक्या

नेनु२ ५२

नुकूलपदार्थोपस्थितेरेव क्लृप्तिलक्षणान्यतर
साधनत्वात्। तर्हि वेदांतवाक्य एव पदा
र्थोपस्थितौ महावाक्याद्वाक्यार्थबोधे च सति
तस्य स्वत एव प्रामाण्यात्तेन अज्ञानतत्कार्यनिवृ
त्त्युपपत्तौ किं विचारेणेति चेत्। सत्यं वेदांता यद्य
पि स्वतःप्रामाण्यात् निर्विकल्पकं ब्रह्मसाक्षात्का
रं जनयंति तस्य संदेहबुद्धीनां वादिविप्रतिपत्ति
तथापि।

विप्रतिपत्त्रप: ४

जन्यसंशयप्रतिबंधेनाज्ञाननाशकत्वासामर्थ्याद्धि वि
चारेणतुसंशयनिवृत्तौनिरपवादमज्ञाननिवृत्तेरि
तिसंशयबीजभूतवादिविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं
विचारस्यारभ्यते।तत्रत्वंपदार्थप्रथमंप्रदर्श्यते।त
त्पदार्थस्यशास्त्रतात्पर्यविषयतयाऽभ्यर्हितत्वेपित्वं
पदार्थस्यशास्त्रजन्यमोक्षरूपफलभागितयात
तोप्यभ्यर्हितत्वात्।तत्रदेहाकारेणपरिणतानि
भूतानित्वंपदार्थइतिचार्वाकाः।चक्षुरादीनिप्रत्ये
[illegible]नारि २

कमित्यपरो। मिलितानीत्यन्ये मनइत्यन्ये प्राणइ
त्येके। क्षणिकं विज्ञानमिति सुगताः। शून्यमिति
माध्यमिकाः। देहेंद्रियादिपृथक्तो देहपरिमाणइति
दिगंबराः। कर्त्ताभोक्ताजडो विभुरिति वैशेषिक
तार्किकप्राभाकराः। जडोबोधात्मेइतिभाट्टाः।लि
लेवकेवलोबोधात्मकइतिसांख्याः पातंजलाश्च।।
अविद्ययाकर्तृत्वादिमान्परमार्थतोनिर्धर्मकः

11

परमानंदबोधएवेत्यौपनिषदाः।एवंसामान्यतोहंप्र
त्ययसिद्धेचिदात्मनिवादिविप्रतिपत्तिभिःसंदिग्धे
हंप्रत्ययालंबनेविशेषनिर्णयायाहभगवानाचार्यः
।। ।।नभूमिर्नतोयंनतेजोनवायुर्नखंनेंद्रियंवान
तेषांसमूहः।अनेकांतिकत्वात्सुषुप्त्येकसिद्धस्तदे
कोवशिष्टःशिवःकेवलोहं॥१॥अहं·अहंप्रत्यया
लंबनएकोऽद्वितीय·अवशिष्टःसर्वद्वैतबाधेप्य
बाधितःशिवःपरमानंदबोधरूपः।तस्वेवमनं
अस्यार्थः॥

लरूपत्वात्। केवलो निर्धर्मकः। तेनाद्वितीयः सर्वप्रमा
णाबाध्यः परमानंदबोध एवाहमित्यौपनिषदपर्य
एवश्रेयानित्यर्थः। एतावदुपपादनाय इतरमतानि
निराकरिष्यन् प्रथमं देहात्मवादं निराकरोति। न
भूमिर्न तोयं न तेजो न वायु र्न खमिति। अत्राहमि
ति प्रत्येकं नन्वासंबध्यते। या भूमिः साहं न भवामी
ति योहं स भूमिर्न भवतीति परस्परतादात्म्याभावाद्दृश्यत्वा
मद्यपिवादिना प्रत्येकं भूम्यादेरात्मत्वेनानुपपद्यते

धा २

संपातस्यैवतदनुपगमादितितथापितस्मिन्नेऽवयवस
नंगीकारात्संबंधत्वानुपगमप्रसंगेनसंयोगादि
संबंधानभ्युपगमात्संहेत्वाभावाच्चसंपातोनोप
पद्यतइत्यभिप्रेत्यप्रत्यक्षत्वनिराकरणेन
भौतिकदेहात्मवादोनिराकृतः।यद्यपिवस्तुतस्तुष
पवादिनोमतेआवरणाभावत्वेनाभिमतस्यास्तिप
स्मासतआकाशस्यदेहानुपादनत्वंवर्त्ततेतथापि
सिद्धाते [illegible] तस्यप्रमावत्वदेहोपादान

K1

त्वाद्यंगीकाराहातत्रापि आत्मत्वप्रसक्त्यातान्नि
राकृतं। अथप्राणवायुरित्यंत मेवदेहात्मवाद
स्यनिराकरणं। नरव मितिशून्यवादस्यनिराक
रणं। स्वज्ञावस्यशून्यवाचतूत्वाहानेंद्रियाभि
तिप्रत्येकंइंद्रियाणांनिरासः। नतेषांसमूहइति
मिलितानांदेहावयवाकारेणपरिणतानांइं
द्रियाणांचमिलितानांनिरासः। पूर्वसंघातमन
न्तानां २

स्सुपगाम्यप्रसंगेऽकर्तृत्वानि निराकृतानि अधुना संघा
तमनुपगम्योऽपि निराकृतानीति भेदः। नूतननिरा
करणेन श्रोत्रादिकयोः प्राणमनसोर्निरासः। मनोनि
राकरणेन च मनोवृत्तेः क्षणिकस्य विज्ञानस्य देहा
तिरिक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टस्य च निरासः
सिद्धान्ते ज्ञानेच्छासुखदुःखादीनामन्तःकरणाश्र
यत्वात्सुषुप्तावाहाकामादीनुपलब्धत्वादेतत्सर्वम

ह्री २

नएवेविस्क्रते:। तेनदेहमारभ्यकेवलंनोरूपपर्यंता
नातनें पष्पुपगतानामनात्मत्वंप्रतिज्ञातंनंवेति।
नत्रहेतुमाह। अनेकांतिकत्वादिनिरासमिचारिलो
दितियावद्। आत्मनोदेशकालापरिछिन्नत्वाद्
तत्मात्परिछिन्नानांघटादिवदनात्मत्वाहान्तदुंस
प्रागभावयोश्चगदहीतुमशक्यत्वाहा। अनात्मनां
उत्साह। ध्यानन्तस्यवाशक्यत्वादनाहा। आत्मन

17

एकत्वेपि सुखदुःखाद्याश्रयांतःकरणानां
भेदाभ्युपगमात् व्यवस्थोपपत्तेः स्वेनैव स्यात्कावच्य
हणो विरोधात् ग्राह्यकाले ग्राहकासत्वात् ग्राहक
काले ग्राह्यासत्वात् कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसं
गाच्च ननस्य ध्वंसप्रागभावो सद्रूपस्यात्मनः सर्वत्रा
नुगमाच्च नात्यंताभावसंभवः। द्वैतस्य मिथ्यात्वेन
तत्तादात्म्यापत्तेस्तत एव शुक्तिरजतवदध्यस्त

अद्वैतेपि ४

त्वेन तादात्म्याभावानुपपत्तिः। तेनात्मानात्म
वस्त्वालयोगी। अनावप्रतियोगिनश्च देहेंद्रियादि
याद्यः। तेनामी नात्मानः। किंतु स्वप्रकाशबो
धरूपआत्मा ति अनिर्वचनीयाद्यविद्याकल्पि
तानिर्वनीया एवेति सिद्धांतरहस्यं। ननु बोध
रूपआत्मेति नवाभ्युपगमार्हः। सुषुप्तौ च बोधा
भावाहमात्मन दोहमानंनोकंचिदवेदिषमि

19

तिसुषुप्तौहितस्यपरामर्शात्कथंनव्यभिचारइत्या
शंक्याह। सुषुप्तेरसिद्धेरिति। अयमर्थः। आत्म
नः सुषुप्तिसाक्षित्वात् न तत्र तदभावः। अन्यथा
नाऽस्वप्तोऽहमासमिति परामर्शानुपपत्तेः। काल
मानमिति मेयानां व्यभिचारित्वेपि तज्ज्ञायामात्मसा
क्षिणः कालत्रयेऽव्यभिचारित्वात्। ननु प्रमाश्रयः
प्रमाता स एव कर्ता नोक्ता [illegible] प्रदीपवत्तस्य

पारसा धारणः सर्वज्ञासकृद्येति न घटादिवत्सोऽपि
स्य इति वेदान्ताविकारित्वेन स्वविकारसाक्षित्वानु
पपत्तेः। दृत्र्यस्यद्र ह्रुत्वाजावाद्वा प्रमातुश्च परिणा
मित्वेन दृश्यत्वाच्च। एकस्य कर्तृस्येव सर्वसाक्षिता
ह्यानन्द एकः कूटस्थः निर्धर्मकः साक्षी नाद्रियते ऽप्रा
णिकत्वादिति चेन्न। तमेव भांतमनुभाति सर्वं यस्य भा त
सा सर्वमिदं विभातीति न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः। अदृष्टो द्र
ष्टा नान्योतोऽस्ति द्रष्टे· त्यादिवदन्ता वेदान्त प्रमाणरा

देतर

जिनतस्यैवसर्वसाक्षित्वे नाप्रिपिकल्वाहानन्तुम
हेंद्रजालप्रमाश्रयानक स्फान्नविलयकटमप्र
वेदात माश्रयमेवप्रमाणराजः सर्वसाक्षिणंकरोतीतिवा
२ हं इंद्रजालमेवैतत्स्यनवद्व अविद्याविलसितत्वाहं
तथापिदृश्यस्यघटादिवज्जडत्वेनकथंप्रमाश्रय २१
स्वमिति चेन्नानातस्मदर्पणादिवत्स्वच्छत्वेविलसतिवि
वग्राहकत्वाहोचैतन्यतादात्म्याध्यासाहं नतुनिरु पपत्तिः
११ पस्यनिरवयवस्यकथंप्रतिबिंबइतिचेहाकात्रानु
नर

विभ्रमहेतूनांविविक्तत्वात्जपाकुसुमरूपस्य
नीरूपस्यापिस्फटिकादौप्रतिबिंब दर्शनात्
शब्दस्यापिप्रतिशब्दरूपप्रतिबिंबोपलंभात्त
योःस्वप्रबिंबवैलक्षण्यानिरूपणात्तथापिइंद्रिय
ग्राह्यस्यैवप्रतिबिंइतिचेत्न। व्यभिचारादेअनिं
द्रियग्राह्यस्यापिसाक्षिप्रत्यक्षस्याकाशस्यजला
दौप्रतिबिंबोपलंभात्अन्यथाजानुमात्रेप्युदके
अतिगभीरत्वप्रतीतिर्नस्यात् प्रतिबिं

प्रतिप
त्र ४

णा॥

स्यसाक्षिनास्यत्वेपि अधिकरणग्रहेर्थं वक्ष्यषोपे
क्षणात्॥ एतेन नीलेन भेदस्याद्विन्नमेपि वक्ष्यर
न्वयव्यतिरेको मारम्भातो॥ तत्र सालोकस्याकाश
स्याधिष्ठानत्वात्॥ तस्मात्त्वाध्यक्षं प्रतिबिंबमेवरू प४
पमापेक्ष्यं नाम्न द्विस्वबधेयं॥ तथापि आत्मनः प्र
१२ तिबिंबोकिंमानमिति चेत्॥ शृणु स्वं रूपं प्रतिरूपो १२
बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पु
रूप ईयते॥ मायाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतिः॥

दित्यादिप्रवेशश्रुतेस्तस्याप्युपपत्तिः २

एकएवहिभूतात्माभूतेः भूतेव्यवस्थितःएकधाब
हुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदितिस्मृतेः सएषइहप्र
तत्सृष्ट्वातदेवानुप्रविश
विष्टः
आभासएवचौपमासूर्यकादिवदित्यादौ पारम
र्थ
त०८ सत्त्वाणितत्रमानानितस्यप्रतिबिंबस्यसत्यत्वं
बो४ मिथ्या×व×त्वंवेत्यस्मादेतत्वाअचेतनविलक्षणत्वंतु
तस्यश्रुतिसिद्धंप्रत्यौसिद्धंवातस्मात्सिद्धमंतःक

॥१

रणस्यप्रतिविबाधा। महाराग्रमात्तत्वंनतु अ
ध्यासेनोपपद्यते। तथाहि। आत्मनिवा अनात्मा ऽ
ध्यस्यते। अनात्मनिवा आत्मा। अध्यस्यते। नाद्यः।
तस्य निःसामान्यविशेषत्वेन सर्वदा भासमानत्वेन
सादृश्यादिरहितत्वेन वाधिष्ठानत्वासंभवात्। नापि
द्वितीयः। तस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमात्। मिथ्यावस्तु
नोऽधिष्ठानत्वे शून्यवादप्रसंगात्। तस्य सत्यत्वे

तदनिवृत्तेरनिर्मोक्षप्रसंगाच्च।नहि सत्यं कवि
न्निवर्त्तते·निवर्त्यमानं वा· ज्ञानेन निवर्त्यमा
नं तु श्रूयते।श्रुतिश्च।भिद्यते हृदयग्रंथिश्छि
द्यंते सर्वसंशयाः।।क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृ
ष्टे परावरे।तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पं
था विद्यतेऽयनाय।तरति शोकमात्म वि
दित्याद्याज्ञानात्सर्वसंसारनिवृत्तिं दर्शयती

नस्यमिथ्यात्वंबस्तूवयति।एकमेवाद्वितीयंब्रह्म।
अतोन्यदार्त्तं।नेहनानास्तिकिंचन।अथातआ
देशोनेतिनेति।त्याद्या:श्रुतय:साक्षादेवमि
थ्यात्वंप्रतिपादयंति।दृश्यत्वेनशुक्तिरजतव
न्मिथ्यात्वानुमानाच्च।आत्माध्यस्ततयेवानात्म
निसिद्धेसतितत्रात्माध्यासः।अनात्माध्या
सिनत्वआत्मनोदोषसादृश्यपादिप्रसंगाद्वात

नानात्माध्यासइतिआत्माश्रयादिदोषप्रसंगः।
वतेनात्मानात्मध्यासस्याविद्यात्मकत्वात्। न
विकल्पावसरइतिअपास्तं। स्वप्रकाशात्मनि
अविद्यायाअ प्यनुपपत्तेः। तथाहि। साप्यध्य
स्तानध्यस्तावा। तत्राद्ये कथंनात्माश्रयादि
दोषप्रसंगः। किंचसर्वस्याध्यासमूलत्वेनभ्र
मप्रमादिव्यवस्थानस्यात्। अंत्येतस्याअनु
च्छेदात् अनिर्मोक्षप्रसंगः। ए कस्यैवात्म

३१

नः प्रमाणं प्रमितिप्रमातृरूपतावविरुद्धा। अ
विरोधाभ्युपगमे वा सौगतमतापत्तिरिति। अ
त्रोच्यते। अहं मनुष्यः कर्त्ता भोक्ता इत्यादिप्र
तीतिः तावत्सर्वजनसिद्धा। सा च न स्मृतिः १५
१५ अपरोक्षावभासत्वात्। लिंगाग्रहपूर्वकत्वाच्च।
नापि भ्रमा। श्रुतियुक्तिबाधितत्वाभावात्। तथा च
श्रुतयः। योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः
पुरुषः। अयमात्मा ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनंतं ब्र

पुर

स्तायत्साक्षादपरो क्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरः।
योऽशनायापिपासेशोकंमोहंजरांमृत्युमत्येति।
सयत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभ
वति।असंगोह्ययंपुरुषः इत्याद्याः श्रुतयः अ
कर्तृभोक्तृरूपपरमानंदरूपतामात्मनोदर्श
य२ यंति।पुरुषस्य।विकारिणःपरिछिन्नत्वेनअ
त्व१ नात्मत्वोपपत्तेः।स्वेनैवस्वग्रहणेकर्तृकर्मविरो

पात्।दृग्दृश्यसंबंधानुपपत्तेः।भेदेनअभेदेन
वाधर्मधर्मिभावानुपपत्तेभ्य।ज्ञानानित्यत्वप
क्षेतद्व्यक्तिभेदध्वंसप्रागभावसमवायज्ञानत्व
ज्ञात्वाप भ्युपगमेतिगौरवात्।तस्यए
कृत्वाभ्युपगमेवातिलाघवात्।घटज्ञानंपट
ज्ञानमितिउपाधिभेदपुरस्कारेणैवज्ञानभेद
प्रतीतेः।।स्वतस्तुज्ञानंज्ञानमित्येकरूपावगमा

तदुत्पत्तिविनाशप्रतीत्योर्व्यापकत्वस्य विषयसंबं
धविषयतयाप्युपपत्तेः। उपाधिपरामर्शमंतरेण
स्वतएव घटादेर्घटांतरस्य भेदप्रतीतेस्तत्सतिबं
दीग्रहा संप्रवाहः। आकाशकालदिशामपिना
नात्वापत्तेश्च। कर्तृत्वादेर्वात्मत्वत्वे अनिर्मोक्षप्र
संगात्। स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपमेव जगदांध्यप्र
संगात्। परमते मास्तद्दर्शनेन तस्मानंदरूपत्वात्।
निर्धर्मकनित्यसुखात्मक एवात्मानुमेयं। इति

स्मात्परिशेषाज्ञातिरियमिति स्थिते तत्कारणमपि
योग्यं किं विरूस्यनीयं प्रकृत्यमानं वतद्धिलीया
स्वनिअध्यस्तत्वे च धर्मिग्राहकमानेन न सिध्यतीति
नज्ञानामीति साक्षिप्रतीतिसिद्धमनिर्वाच्यमज्ञा
नमेवैतद्। नवेदमज्ञावरूपं। ज्ञानस्य नित्यत्वे १७
१७ नतद्गाशानुपपत्तेरित्युक्तत्वात्। किंच धर्मिग्र
तियोगिसांख्याघातापत्ते।। नापित्वम संज्ञाप
तसंस्कारपरंपरारूपं। अपरोक्षत्वात्। अतीता
शानाम्पा २

नागतत्वमसंप्रापततत्संस्काराणांचपरोक्षत्वेनज्ञा
तुमशक्यत्वात्॥भ्रमोपादनत्वाच्चात्तेनोनिर्विका
रत्वादंतःकरणादेश्चतज्जन्यत्वात्देवात्मश
क्तिंस्वगुणैर्निगूढामितिगुणवत्वश्रुतेश्च॥मायां
तुप्रकृतिंविद्यात्॥इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयते।
अनृतेनहिप्रत्यूढाः॥नीहारेणप्रावृताः।भूय
श्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरित्यादिश्रुतेश्च॥मो
यांविद्यानिवर्त्यमनंतंज्ञाननिवर्त्यैवा*नमेव ज्ञा१

स्वपराध्यासेकारणं।नवास्ताश्रयादिदोषप्रसंग ४।
अनादित्वेनत न्निरासात्।अनादित्वेनोत्पत्त
भावात्।स्वप्रकाशात्मनः तद्दृशतिरूपत्वात्।तेना १०
ध्यासविशिष्टचैतन्ये।अहंकाराध्यासस्तद्विशिष्टे
कामसंकल्पादीनामहंकारधर्माणामिंद्रियधर्माणां
नकाणत्वबधिरत्वादीनामध्यासः।इंद्रियाणांप तु
१० रोक्षत्वात्तापरोक्षधर्म्यध्यासइतिसिद्धांतः।तादृ
शिष्टवत्स्थूलदेहाध्यासोधर्मपुरस्कारेणैवअहं

मनुष्यइत्यादिःस्वरूपतस्तुनाहंदेहइत्यध्यासः।
तथाप्रतीतेरभावात्।तद्विशिष्टेवस्थौल्यादीनां
देहधर्माणामध्यासः।तद्विशिष्टेबाह्यानांपुत्रभार्या
दीनांसाकल्यवैकल्यादिधर्मोऽध्यासः।एवंचैतन्य
स्याप्यहंकारादिषुदेहपर्यं×णाम×तेष्वध्यासःसं
सर्गतः।अध्यासस्यचयोनतारतम्यात्प्रेमतारत
म्यं।तदुक्तंवार्त्तिककारमते।वित्तात्पुत्रःप्रियःपुत्रा
त्पिंडःपिंडात्तथेंद्रियं।इंद्रियेभ्यःप्रियःप्राणःप्रा

37

वइंद्रियाणां प्रियत्वं। तास्त्र दृष्ट्या द्विधा। रागपाते वस्कपो
निमीलेन दर्शनाद्ः मेत्रमे रतिः इः लेनो २
णादात्मा परः प्रिय इति। पिउः स्थूलशरीरं। आ पों
न:करणं देहापेक्षया नोन्याध्यासोपि दविकृं थि
रूपोऽध्यासः। एकतराध्यासांगीकारेः अन्यत
रस्यानात्मप्रसंगात्। अध्यस्तस्यैव भ्रमे भानं नि १६
यमात्। इमे रंगरजते इति समूहालंबनभ्रमवद्
१९ रयं इतरेतराध्यासः। सर्वबाधावधित्वेन चैतन्य
पारिशेषण चैतन्यबाधापत्तिः। अत्यन्तसंभेदा
ग्रहासत्वादध्यासस्यात्तस्मात्पूर्वपूर्वतराध्यास
ने २

यमु १

मूलएवांत्तरोत्तराध्यासोबीजांकुरवदनादि
रविद्याध्यासस्यैकस्यैवानादिः। नन्वयध्यासस्या
नादित्वेस्मृ तिरूपःपरत्रपूर्वदृष्टावभासइ
तिवदताभाष्यकारेणस्मृतिरूपत्वेनसंस्कार
जन्यत्वमुक्तं विरुध्येतानाकार्याध्यासस्यादि
मत्वात्तस्य। परत्रपरावभासइत्येतावन्मात्र
स्यैवोत्तयानुगतस्यलक्षणत्वात्।

३१

धा५ व४

पद्यासत्यानृते मिथुनीकृत्येति भाष्यवचनाध्यास
त्यमिथ्यावस्तुसंभेदावभासोध्यास इत्येवास
क्तं तेलक्षणं तेन कारणाध्यासेपि न लक्षणाव्या
प्तिः।कार्याध्यासस्यैव प्रवाहरूपेण बीजांकुर
वदनादित्वान्निर्मानान्न कोपि दोषः।एवम २०
ध्यासे सिद्धे एकस्याप्यात्मनो जीवेश्वरादिव्य
२० वस्थामानमेयादिप्रतिकर्मव्यवस्था वोपपद्यते।
अज्ञानोपाहितआत्मा अज्ञानतादात्म्या

×इतर्यामीसाक्षी॥ तत्कारणमितिकथ्यते॥बुध्युपहि १
भ्रमापन्नः स्वविदाभासोवि वेकी
×तश्चेतनता॥ सोविवेकाज्जीवःकर्त्ताभोक्ता
पन्नःस्वविदाभासो इतिककारपादाः॥ प्रतिदेहं
तिवा२ प्रमातेतिकथ्यते तत्तद्विदाभाससत्वेदेनलदे
बबुद्धीनांभिन्नत्वात्तत्तद्विदाभास मिवप्रतीयते।अतो
विविक्तंचैतन्यमपिभिन्नं तत्तद्विदाभास
नस्यतुसर्वत्राभिन्नत्वात्तत्तद्विदाभास साक्षीचैतन्यस्य
भेदाभा वात्तदविविक्तसाक्षी अभिन्नपक्षेत
नकदापिभेदज्ञानमिति। लक्षणैवसाक्षात्सर्वो
स्वमस्यादिपदेजहल्लक्षणैव

41

वि२

पाधेर्वाच्यार्थस्य हानादात्मांसस्यापि जडां
जडे लक्षणत्वेनानानिर्वचनीयत्वात् । तदुक्तं संक्षे
पशारीरके । साभासाज्ञानवाचीयदिभवतिपुन २१
र्ब्रह्मशब्दस्तथाहंशब्दोऽहंकारवाचीभवतितु
जहतीलक्षणा तत्रपक्षे इति । नवात्मांसस्यैव
२१ बद्धत्वात्केवलचैतन्यस्यमुक्तत्वाद्बंधमोक्ष
योर्वैय्याधिकरण्यस्यनानात्वार्थप्रवृत्तिर्भ्योलिवा
च्यं केवलचैतन्यस्यैवात्मांसद्वाराबद्धत्वाभ्युपग

मनु५१२

42

त्रि ३

हातदुक्तं वार्तिककारपादैः। अयमेवहिनोनर्थोय

स्तेसा पात्तिदर्शुनमिति। तेनभुङ्क्वैतेन्यात्रासए

वबंधस्तत्त्विवृत्त्यमोक्षइतिनाकिंचिदसमंजसं

अथवाऽज्ञासाविविक्तैवैतन्यमापितत्वमादिपद १ष्टै ४

स्पा५ नाबंतेनवाध्येकैदतौत्यादिस्मिन्नपिजैहदज

हलुक्षणेवैतिनकोपिदोषः। अयमेवपक्षआ

नासवादइतिगीयते। अहानोपहितबिंबवैत

न्व। मीश्वरः।

गा४

43

२२

र्ः।अंतःकरण तत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानप्रति
बिंबितचैतन्यंजीवइतिविवर्णकाराः।अज्ञानप्र
लिबितंचैतन्यमीश्वरः।बुद्धिप्रतिबिंबितचैतन्यं
जीवः।अज्ञानोपहितंतुबिंबचैतन्यंशुद्धमिति
मितिसंक्षेपशा रीरककाराः।अनयोश्चपक्षयोर्बु
द्धिभेदाज्जीवनानात्वंप्रतिबिंबस्यचपारमार्थि
कत्वोज्जहदजहल्लक्षणो।वतत्वमस्यादिपदेषु
इममेवचप्रतिबिंबवादमाचक्षते।अज्ञानविषयी

२२

ना

कृतंचैतन्यमीश्वरोऽनज्ञानाश्रयीभूतंच
जीवइतिवाचस्पतिमिश्राः।अस्मिंश्चपक्षेऽज्ञान
नानात्वाज्जीवनात्वंप्रतिजीवंचप्रपंचभेदोजीव
स्यैवाज्ञानोपहिततयाजगदुपादानत्वात्।प्रात्य
लिज्ञावातिमादेरूपात्।ईश्वरस्यचसप्रपंचजीवा
विद्याधिष्ठानत्वेनकारणत्वोपचारादिति।अथ
मिवबावच्छेदवादः।अज्ञानोपहितंबिंबचैतन्यमी
श्वरः।अज्ञानप्रतिबिंबचैतन्यंजीवइतिवा।अः
अज्ञानानुपहितंशुद्धचैतन्यमीश्वरः।

45

ज्ञानोपहितं च जीव इति वा मुख्यो वेदांतसिद्धांत
एकजीववादाख्य इममेव च दृष्टिसृष्टिवादमाचक्ष
ते। अस्मिंश्च पक्षे जीव एव स्वाज्ञानवशाज्जगदु
२४ पादानं निमित्तं च दृश्यं च सर्वं प्रातीतिकं देहभेदाच्च जी
वभेदभ्रान्तिः। एकस्यैव स्वकल्पितगुरुशास्त्राद्युप २२
बृंहितश्रवणमननाद्यर्थादात्मसाक्षात्कारे सति
२३ मोक्षः। शुकादीनां मोक्षश्रवणमर्थवाद एव।
महावाक्ये च तत्त्वंपदमनन्तत्वादिपदवदज्ञानानुप

त १ पो १

हि वैलन्यस्य लक्षणं प्रस्थापकमित्याशयवांतरेणेदाः स्वप
क्षहेनीयाः। ननु वस्तु निर्विकल्पासंभवात्कथं पुरस्पार
विरुद्धमतप्रामाण्यं तस्मात्किमवहेयं किमुपादे
यमिति चेत्। क एवमाह वस्तु निर्विकल्पो न संभवतीति।
स्थाणुर्वा पुरुषो वा राक्षसो वेत्यादिविकल्पस्य वस्तु
न्यपि दर्शनात्। अतात्त्विकी सा कल्पना पुरुषबुद्धि
मात्र प्रभवा। इयं तु तु शास्त्रीया जीवेश्वरविभा
गादिव्यवस्थेति चेत्। न न मति मेधावी भवान्। अ

47

द्वितीयास्मतत्वं हि प्रधाने फलवत्वात्॥ अज्ञातत्वाच्च
प्रमेयं॥ शास्त्रीयाजीवेश्वरविभागादिके समानाम्लघु
रुप बुद्धिप्रसवा अपि शास्त्रेणानूद्यते तत्वज्ञानो
पयोगित्वात्फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्याया
२४ त्वात्त्वमसिद्धस्यापि श्रुत्यानुवादसंभवात्॥ एतेन द्वैत २४
ज्ञानेनाद्वैतज्ञानस्य बाधो निरस्तो घटादिज्ञानस्या
पि अद्वैते सन्मात्रांशेऽज्ञाते प्रामाण्याच्च॥ ज्ञाना
ज्ञानयोः समानाश्रयविषयत्वनियमाज्ज्ञाते प्रमा

48

णप्रयोजननान्तरेनाज्ञानानभ्युपगमात्सर्वप्रमाणानां
त्राज्ञातज्ञापकत्वेनैवप्रामाण्यादि॥ एवं च वेदान्तेषु सर्व
त्रैवं विरोधे यमेव परीहारः।त दोक्तं वार्त्तिककारपा
दाः।यया यया भवेव्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि।सा सैव
प्रक्रियाज्ञेया साध्वी सा चानवस्थितो॥ कलितात्प ति ५
र्यविषयीकृतार्थविरुद्धत्वं हेयमेवेति शालग्राउछो
षितमस्माभिस्तस्मान्नकिंचिदेतत्।तदेवं जीवस्यो
पाधिमात्रनिकृतत्वात्संसा रोपलब्धिः।परमेश्व

रत्नपाधिपाधिवशित्वात्सर्वकर्तृत्वादिकमिति सूक्ष्म
गुणपद्यते व्यवस्था॥ ननु देवविद्यावशाज्जीवे
श्वरविभागव्यवस्था मानमेयादिप्रतिकर्मव्यवस्था
नु कथमिति चेत्॥ उच्यते॥ द्वित्वादि नानात्वाच्चे परि
छिन्नाप्यविद्यो निर्वचनीयत्वेन विचारासहत्वावरण २५
२५ विक्षेपशक्तिद्वयवती सर्वगतं चिदात्मा नमावृणो
ति॥ अंगुलिरिव नयनपुरःस्थिता सूर्यमंडलं॥ त
त्र वक्ष्यमाणवावरणे अंगुलेर्यथा न तत्र संगाहाऽ

धिष्ठानावरणमंतरेणविक्षेपानुपपत्तेः।ततश्चसापू
र्वसंस्कारजीवकर्मप्रयुक्तासतीनिखिलजगदाका
रेणपरिणमते।साचस्वाश्रयंविदाभाससहकाराद्विनादा
मापन्नेतितत्कार्यमपिसर्वमाभाससहकारात् विद
नुस्यूतमेव।तथाचचैतन्यस्यदीपवत्स्वसंबद्धस
र्वाभासकत्वाज्जगदुपादानंचैतन्यंप्रमाणापेक्षा
मंतरेणैवसर्वदासर्वभासमपत्सर्वज्ञंभवति।तेन
नतत्रमानमेयादिव्यवस्था।किंतुजीवे।तस्यतु

अवच्छिन्नत्वेन परिच्छिन्नत्वात्तेन विदन्ति व्यक्ति
योग्येन येनातः करणेन यदा यत्संबद्धं भवति तद्देवत
दात तदवच्छिन्नो जीवो नु भवतीति न सांकर्य २६
प्रसंगः। एवमत्र प्रक्रिया। शरीरमध्ये स्थितः
सर्वशरीरव्यापकः स्वल्पप्रा धान्येन
२६ सूक्ष्मपंचमहान् नारभ्रौतः करणो स्मी
विषयाविवृत्तौ दर्पणादिवद्दति स्वको नेत्रादिद्वारा
निर्गत्य योग्यान् घटादिविषयान् व्याप्य तदाका

52

रोत्नयतिन्दुलताद्यादिवहा।तस्य वसोरालोकादि
वहस्यादि सेवसंकोचविकारावुपपद्येते।स च वस्त्रा
वयववत्वा त्करणममानो देहांस्यंतरे व घटादौ
व सम्यग्व्याप्य देहपटयोर्मध्ये वक्ष्ये वदविच्छिन्नो
वतिष्ठते।तत्रदेहावछिन्नोंतःकरणभागोहंक
रारव्यःकर्त्तेत्युच्यते।देहमध्यविषयव्यवहितंजाय
मानस्तद्भागोवृत्तिज्ञानाख्याक्रियेत्युच्यते।वि
षयव्यापकस्तद्भागोविषयस्य ज्ञानकर्मत्वसं
पादकमभिव्यक्तियोग्यत्वमि त्यु ते

53

लस्यवत्त्रिनाशस्याति स्वछत्वात्। वेतरं ग्रामिश्य
मक्र स्यते। तस्मात्रिवृतेन संस्पकत्वेपि अः, संजकालः
२ करणभागभेदात्त्रिधाव्यपदेशो भवति। कर्तृभा
गावच्छिन्नश्चिदंशः प्रमाता। क्रियाभागाव
च्छिन्नश्चिदंशः प्रमाणं। विषयगतयोग्यत्व
२७ भागावच्छिन्नश्चिदंशः प्रमितिरिति प्रमे २७
यं तु विषयगतं ब्रह्मचैतन्यमेवाज्ञातात
दवच्छिन्नात्सस्फुरति। अत्र च यस्मिन्नपरोक्षतः

करणावच्छिन्नो जीवो यस्मिन्नयपक्षे सर्वगतोऽसंगोऽवि
द्याप्रतिबिंबितो जीवस्तत्रोलयत्रा विभ्रमात्है
तन्योपरागार्थाविषयगातचेतन्यावरणभंगार्थो वा
तःकरणवृत्तिः॥य स्मिन्नयपक्षेऽविद्यावच्छि
न्नः सर्वगतो जीवश्चावृतस्तस्मिन्नपक्षे जीवस्य
वजगदुपादनत्वे सर्वसंबद्धत्वादावरणभंगार्थावृत्तिरि
ति विवेकः॥ ननु विद्युपरागार्थावृत्तिपक्षोऽस्त्येतो॥ [illegible]करणसंब

द्धानां धर्मादीनां ब्रह्मणश्च इत्थमंतरेणैव सर्वदा
भानं स्याद्वा । न स्याद्वा । चैतन्यस्य तदाकारत्वाभावा
त्तदभावः । स्व च्छेपि ब्रह्मचैतन्ये आवरणाद्वा । अ
नावृतेपि शुक्तिरजतादौ अस्वच्छत्वाद्वा । धर्माध
र्मादावस्वच्छत्वादावृतत्वाद्वा । तेन स्वच्छेप्यावृते
प्रमाणवृत्या तदाकारता । अनावृतेप्यस्वच्छे
शुक्तिरजतादौ अविद्यायां अनावृते स्वच्छे तु स्वतः इ
वृत्या ॰

२८

त्तिनांतःकरण संबंधमात्रेणज्ञा न
प्रसंगः। ननु ब्रह्मणः कथमावरणं। निरवद्यस्यप्र
काश सर्वज्ञत्वात्। सत्यं। स्वसंबद्धसर्वप्रकाश
कतया सर्वज्ञमपि अंतःकरणावच्छिन्नजीवाज्ञा
नविषयतया आवृतमिति व्यपदेशात्। तस्माद्ब्रह्म
जगादुपानमितिपक्षे चिदुपरागार्थाऽऽवरणं गार्था
वृत्तिः। जीवोपादानत्वपक्षे सा[illegible]कं गार्थैव।।

ण१

नन्वेकेनैवघटादिज्ञानेनावरँऽंशे नष्टो मुक्तिप्र · सं
गोऽज्ञानस्यैकत्वाद्वा नानाज्ञानपक्षेप्येकस्यैका २८
ज्ञानोपाधित्वाद्वा ना उत्तेजकेन मणेरिव वृत्त्यावरणा
भिभवांगीकाराद्वा । तथा च प्रमाणजन्यांतःकरणवृत्त्यभा
वस्तुहृक्तमज्ञानेनास्यपि वस्त्विति नास्ति न भाती प्रती · ति५
जननसमर्थमावरणमित्युच्यते । वृत्तौ जातायां · त्व
२८ विच्छेदकाभावाद्विद्यमानमविद्यमानसममेवेति न स्व
कार्यसमर्थं न ज्ञानेंतेनावृतमित्युच्यते । नन्वेवं सति

ष२

स्नादेनिष्ठस्पृष्टागन्नास्त्वविषयप्रमात्वेनैवाविधानि
र्वकत्वान्महावाक्यार्थज्ञा २

ब्रह्मज्ञानेनाप्यविद्यापूअनिवृत्तेरनिर्मोक्षप्रसंगात्त
मस्यादिवाक्यार्थज्ञानस्यैवाधितविषयतयाप्रमात्वा
त्।प्रत्यक्षादीनांबाधितविषयत्वप्राज्यमत्वेपिस्वव्यवहा
रसामर्थ्येनप्रामाण्याभिधानात्।इदंज्ञाननिष्ठत्वेरद
र्शनंवाकिंचित्करं।स्यानुभवसिद्धत्वात्।अन्यथानु
पपत्तेश्चसर्वतोबलवत्त्वात्।नडुक्तो।अन्यथानुपपत्ति
श्चेदास्तिवस्तुप्रसाधिका।विनष्टाद्द तेमत्यंसैवस
र्वबलाधिकेति। ।अथवामूलाज्ञा
ज्ञाना ५

59

नस्यैवावस्थाज्ञानानि घटादिविषयावरणानि अज्ञान
स्याज्ञानंप्रागभावस्थानीयत्वे यावंति ज्ञानानि तावत्य
ज्ञानानी स्युःभ्युगमात्। एकेन ज्ञानेनैकाज्ञान
स्यैवनाशात्। घटादिज्ञानेनावरणनाशेपि न का
चिदनुपपत्तिः। नन्वनुमानादिभिरावणं निवर्त्तते
नवा। आद्ये साक्षात्कारित्वमस्यापि शंखपीतत्वा
दिंध्येतत्वाद्यनुमानादिनानिवृत्तिप्रसंगः। अधि
ष्ठानाज्ञानोपादानकत्वे भ्रमस्य तन्निवृत्तौनिष्ट

नो ।योक्तिकज्ञानेव ब्रह्मणपविद्यानिवृत्तेः साक्षा
त्कारार्थं श्रवणमननाद्यपेक्षा न स्यात्। द्वितीये व
न्यायाद्व्यवहारो न स्यात्। प्रतिबंधस्य विद्यमानत्वा
त्। उच्यते। द्विविधमावरणं। एकमसत्वापादकमं
तःकरणावच्छिन्नसाक्षिनिष्ठमन्यदज्ञानापादकं वि
षयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यनिष्ठं घटमहं न जानामीत्यु
भयावच्छेदानुभवात्। तत्राद्यं परोक्षापरोक्षसा
धारणं प्रमाणमात्रेण निवर्तते। अन्त्यमते तु

द्वि यंतुसाक्षीरोणैवनिवर्त्तते।यदाअयंघटाकारंज्ञानं
ते तदाअयंतदाकारंमहाज्ञानेनाशपेतातिनिष
२५ प्र वच्छादोनास्तीतिप्रत्यस्तुदृष्याहोपरोक्षज्ञानस्येवेदंइ
प्रसन्निकर्षाभावेनांतःकरणमात्राश्रयत्वाहा।अं
१ परोक्षज्ञानस्यैव विषयांतःकरणे अयजन्यस्य
निष्ठ नतदुजय लाह्यातेले।परोक्षज्ञानतोनक्षेपद २५
५ सत्वावृत्तिहेतुता।अपरोक्षधियानक्षेपदज्ञानाह
६६ त्तिहेतुता।।तेनानुमानाद्यसत्वावरणनाशाघ्यवल
रोऽज्ञानावरणंनिवृत्त्यैवसोपाधिकसाक्षा
स्फोरश्चमाननिवृत्तिरिति।तस्मान्निर्विकल्पा
दु५

त्मनोऽविद्यांतःकरणतादात्म्याध्यासादहंक
र्तृत्वभोक्तृत्वाध्यासरूपप्रपंचघते । ननु त्वन्मते अ
निर्वचनीयख्यातिस्वरूपं कर्तृत्वादयोऽतःक
रणधर्मा आत्मन्यध्यस्यते ते निर्वचनीयास्त
र्ह्यात्यध्यंत इति बोध्यम् । तथा व्यावहारिकभ्रा
तीतिकर्तृदेन कर्तृत्वभोक्तृत्वादीनां द्विधा प्र
तं स्वाहंतातादात्म्याभिमानेनाविवेकात्सक
लधर्मविशिष्टस्यांतःकरणस्यात्मन्यध्यस्तत्वेन

रूपात्मा वा स्यात् तस्मादेकस्यात्मन उपाधिभेदेन भ्र

श्री मा [illegible] दिव्यव [illegible] स्थोपपत्तेर्न सौगतमतापत्तिः।

२ नवावितेभः। अन्या अपि मवस्था स्पष्टतरमु

परिष्टादुपपादयिष्यते। तस्माज्ज्ञाने रूपस्या

त्मनः शुद्धत्वाव [illegible] स्थितिवारित्या देहेन्द्रिया २२

दीनां स [illegible] त्रिवारित्वा द्वयपत्वाच्च त [illegible] चेनेत्रा

२२ त्मबुद्धिस्तेषां तेषां वादिनां चोक्तिः। औपनि

षदमतमेव प्रमाणमिति सिद्धं। स्यादेतत्। आ

त्मनो निर्धर्मकत्वे प्रमात्रादिव्यवहारस्य। ध्या

६

समूलत्वेवपजेतेत्सादीनांशास्त्राणामप्रामा
ण्यप्रसंगः।अके नोनुश्चात्मनःप्रवृत्त्यनुपप
त्तेः।वेदाप्रामाण्यवक्तु तोब्रह्मसिद्धिरपि।तस्म
तन्मात्रागम्यत्वादि तिन्यायाहातथा वेदप्रा
ण्यायप्रमात्रादिसत्यत्वमभ्युपेयमित्याशंक्याकिं
तत्त्वज्ञानात्पूर्वमप्रामाण्यमापद्यते ऊर्ध्वं वा।तत्राद्ये सर्वे
षां प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वेन तद्दशायां बा
धाभावान्नाप्रसक्तं प्रामाण्यं।द्वितीये त्विष्टापत्ति

रेवत्याहं॥ ॥ नवर्णानवर्णाश्रमाचारधर्मानमे
धारणाध्यानयोगादयोपि। अनात्माश्रयाहं
ममाध्यासहानात्तदेकोवशिष्टः शिवः केवलो
हं॥ वर्णाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः। आश्रमाः
ब्रह्मचारीगृहस्थवानप्रस्थभिक्षवः। आचाराः
२२ स्नानशौचादयः। धर्मा ब्रह्मचर्यगुरुसेवादयः। २२
अत्र द्वंद्वानंतरं षष्ठीतत्पुरुषेण वर्णानामाचार
धर्माश्चाश्रमाणामप्याचारधर्माश्च लभ्यंते।

धारणा॰ बाह्यविषयत्यागेनमनसस्थैर्यं॰ ध्यानं॰ पर
मात्मचिंतनंयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधः॰ आदिशब्दे
नश्रवणमननादयोगृह्यंते॰ सर्वेषांज्ञानोत्तरका
लमनस्त्वेहेतुमाह॰ अनात्माश्रयाहंममाध्यासद
नात् अनात्माआत्मविरोधिनीअविद्यातदु
पादानोयोहंकारममकाराध्यासस्तस्यसमूल
स्यापितत्वज्ञानेनहानात्तस्यपुंकवर्णाश्रमा
दिव्यवहारोनास्तीत्यर्थः॥ वर्णाश्रमादिव्यवहार

न देवा २

स्य मिथ्याज्ञान
मात्रमूलत्वेन मिथ्यात्वं २८ पितुस्तद्व्यतिरेके सु
षुप्तोऽव्यतिरेकमाह ॥ न माता पिता वा न लोका न वे
दा न यज्ञा न तीर्थं ब्रुवंति । सुषुप्तो निरस्तातिशू
न्यात्मकत्वात्तदे   कोवशिष्टः शिवः केवलोहं ॥ ३ ॥
३४ माता जनकस्त्री । पिता जनकः पुमान् । देवा इन्द्रा ३४
दय आराध्याः । लोकास्तदाराधनफलानि । स्वर्गा
दीनि । वेदा अलौकिकहिताहितसाधनप्रतिपा
ता १

68

दकानि ब्रह्मप्रतिपादकानि च प्रमाणवाक्या
नि। यज्ञाः स्वर्गादिसाधनीभूता ज्योतिष्टोमादय
तीर्थयज्ञादिसाधनीभूतकुरुक्षेत्रादिदेशाः। एवं पा
पकर्मसाधनान्युपलक्षणानि। सर्वेषां देहाभि
मानमूलत्वात्तदभावे स्वतः संबंधाभावादविध
मानतेत्यर्थः। तथा च सुषुप्तिं प्रकृत्य श्रुतिः अ
त्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता देवा अ
देवाः वेदा अवेदाः अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति

69

ने २

भ्रूणहाऽभ्रूणहा चांडालोऽ चांडालः पौ
ल्कसोऽपौल्कसस्तु श्रमणोऽ श्रमणस्तापसोऽतापसो
नान्वागतं पुण्येनान्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा स
श्लो० ४ र्वान् शोकान्हृदयस्य भवतीत्याद्यभिमानोनावेस
र्वानर्थनिवृत्तिं दर्शयति न तु सर्वव्यवहाराभावे शून्य
३५ तैव स्यादित्याह ॥ निरस्तातिशून्यात्मकत्वादिति। ३५
॥ निरस्तमतिशून्या
त्मकत्वं यस्मात्तेन धी॥ भावप्रधानो निर्देशः॥ तस्य

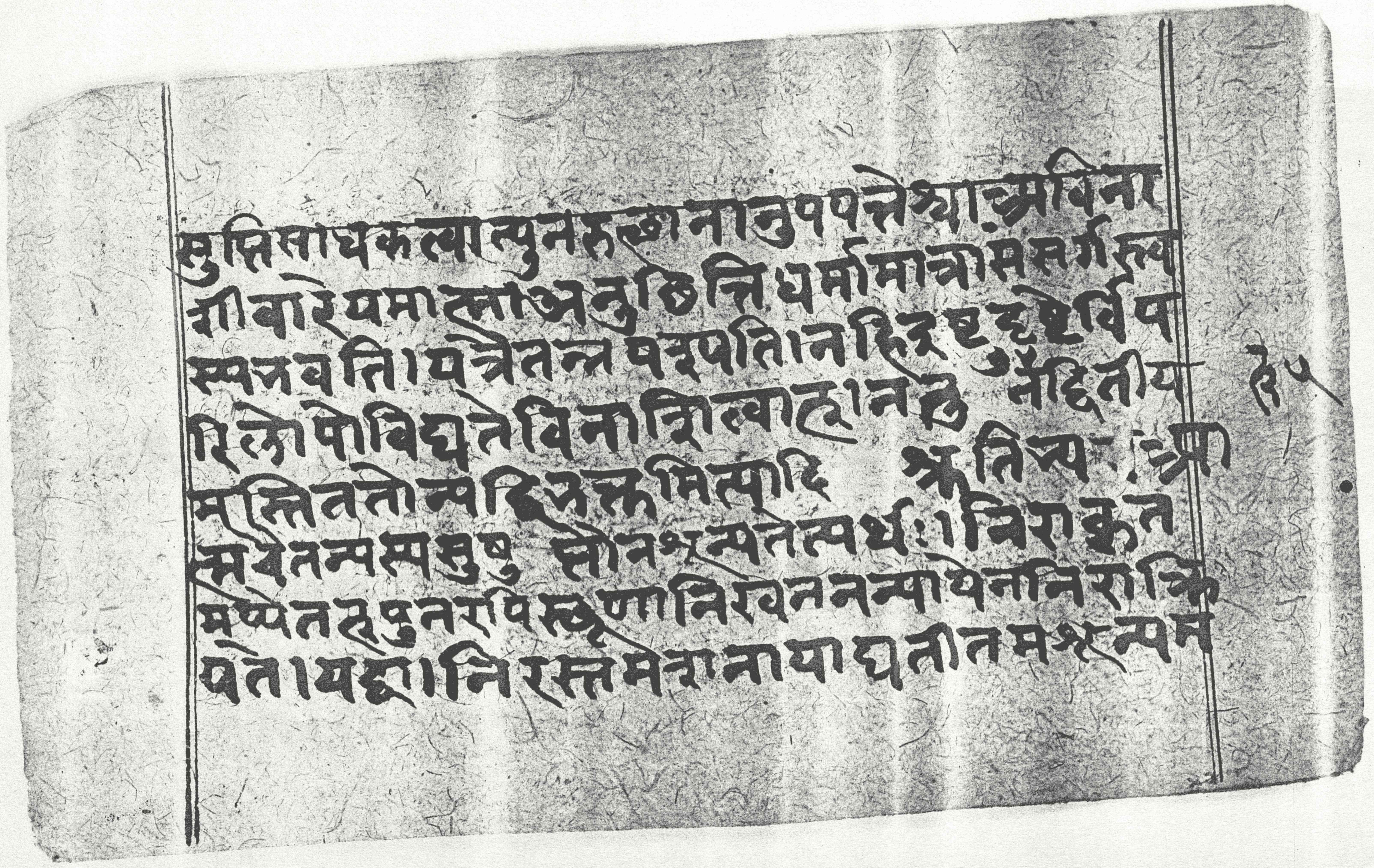

मुक्तिसाधकत्वात्पुनरुत्थानानुपपत्तेश्च।।अविना
शीवारेयमात्मा।अनुष्ठितिर्धर्मोमात्रासंसर्गस्त्व
स्यनवति।यत्रैतन्नपश्यतिनहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विप
रिलोपोविद्यतेविनाशित्वाहानतु नैद्वितीय
मस्तिततोन्यद्विभक्तमित्यादि श्रुतिभ्य।।आ
त्मैवैतन्मस्मसुषुप्तौनश्यतेत्यर्थः।।निराकृत
मप्येतत्पुनरपिस्थूणानिखनननन्यायेननिराकि
यते।यद्वा।निरस्तमेवानायाघतीतमश्च्न्मत

६५

71

द्वितीयं यद्ब्रह्म तदात्मकत्वात्। तथा च श्रुतिः। य
दा वै पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो
भवति। तद्यथा प्रियया स्त्रि या परिष्वक्तो न ३८
३८ बाह्यं किंचन वेद नांतर
म
वमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बा
ह्यं किंचन वेद नांतरमिति। तेन जगत्कारणीभूत
सर्वशक्ति पूर्णानंदबोधस्वरूपेण ब्रह्मणा सह एक

त्वादसंसार्येवजीवइतिसिद्धं।एवंतावच्चिल्लिंगेभो
केर्वादिविप्रतिनिराकरणपूर्वंत्वंपदार्थोनिर्धा
रितः संप्रतितत्पदार्थः तथैवनि रणीयः।
तत्रनिराकार्याविप्रतिपत्तयः प्रदर्श्यंतानेनतुनेब्र
ग६ ह्मणासहजीवैक्यमुपपद्यते।तथाहिसच्छब्दवा
च्यंजगत्कारणंब्रह्म। सदेवसोम्येदमग्रआसी
दित्यादिवाक्ये नप्रतिपादितंजगत्कारणंवप्रधा
नमचेतनमितिसां ख्याः।पशुपतिरेवजगत्कार

णं स [illegible] वेतनोपि जीवाद्भिन्नस्तदुपास्य इति प

शुपताः। भगवान्वासुदेवईश्वरोजगत्कारणं।

तस्माद्बुस्यतेसंकर्षणाख्योजीवस्तस्मान्मनःप्रद्यु

म्नस्त तोहंकारोनिरुद्धः तेनकार्यत्वाज्जीवस्य

२७ तेनसहब्रह्मणोवासुदेवस्यात्यंताभेद इतिपां ३२

चरात्रिकाः। परिणामीनित्यः सर्वहोभिन्नाभिन्नइ

तिजैनाः। चिदंद्भिन्नश्चेंनास्तिसर्वहृत्वाद्युपेतंब्रह्म

आ न्नापस्यक्रिमापरत्वा। नतत्रतात्पर्यानावो

न्।।किंतुवाग्घेन्यादिवत्सर्वंह्रत्वादिदृष्ट्याज
गत्कारणपरमाण्वादिवाजीवोपास्यइतिमीमांस
काः।अस्तिनित्य ज्ञानादिमान्सर्वज्ञःक्षि
त्यादिकार्यलिंगानुमितःसचजीवाद्भिन्नें ति २वे४
तार्किकाः।क्षणिकःसर्वज्ञइतिसौगताः।क्लेशक
र्मविपाकाशयैरपरामृष्टोनित्यज्ञानादिरूपःप्र
धानांशसत्वगुणप्रकृतिफलिततयासर्वज्ञःसंसा
रीपुरुषविलक्षणएवेतिपातंजलाः।अद्वितीय

75

परमानंद एव ब्रह्मतत्त्वं जीवस्य वास्तवं रूपं माययाध्य
सर्वं कृत्वा विशिष्टं जगदुपादानं निमित्तं चेत्यौपनि
षदाः। एवं वादिविप्रतिपत्तिः संदिग्धे तत्पदार्थे औ
पनिषपक्षपरिशेषणात तन्निर्णयायाह भगवान्॥
३८ न सांख्यं न शैवं न तत्पांचरात्रं न जैनं न मीमांसका ३८
दे मतं वा। विशिष्टानुभूत्या विशुद्धात्मकत्वात्तदे
कोवाशिष्टः शिवः केवलोहं॥ ॥४॥ ॥आदिशब्दे
नानुक्तानां संग्रहः। न तावदचेतनं जगदुपादा

नांतदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतीक्षणपूर्वकसृष्टिश्रव
वणात्॥अनेनजीवेनात्मना[illegible]नुप्रविश्यनाम
रूपेव्याकरवाणीतिजीवात्मत्वव्यपदेशात्॥तस्मि
वि ८ न्विज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीतिचैकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानप्रतिपादनात्प्रधानविज्ञानेनचतद
प्रकृतिकानांपुरुषाणांज्ञातुमशक्यत्वात्॥ऐ
तदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्त्वमसीति
चेतनस्यैवश्वेतकेतूपदेशात्॥तस्माद्वा एतस्मा

77

दात्मन आकाशः संभूत इति श्रुतं संतरादवेतन
स्यजगत्कारणत्वेरवनानुपपत्तेः।प्रधानमहदादे
रप्रामाणिकत्वा।त्रुन सांख्यमतं साधु।एवं पाशु
पतं पांचरात्रिकं जैनं च मतं श्रुतिप्रत्यक्षबाधित
३९ त्वादयुक्तं।नवर्बाधित्रोपत्वाश्रुतिर्नैव स्वप्रातिप ३९
दपत्तीति मीमांसकमतमयुक्तं।।असिद्धत्वाद्दृधि
शेबस्यनैवार्थवादाधिकरणन्यायादिविरोधत्वा।
विषम्याह।स्वतः प्रयोजनवदर्था

78

प्रतिपादकानां चापूर्वैदेशे विष्ठादेवतेत्येव

मादीनां स्वाध्यायविधिग्रहणान्यथानुपपत्त्याध

याजनवदर्थपरत्वेक्कत्यनोपेताव्हेना वनेतिकर्त्त

व्यतां ज्ञासाकांक्षस्य विधेः संप्रदानभूतदेवता

स्तुतिद्वारेणा तदक्षापूरकत्वात्। त्रष्ठाम्यदाघर

धन्यायेन तद्दुनयवाक्यतेत्यर्थवादाधिकरणे नि

णीतं। वेदांतवाक्यजन्यज्ञानाच्च साक्षादेव प

रमानंदप्राप्तिः। निःश्रेषदुखनिवृत्तिश्च पुरुषा

79

र्थोलिप्सत इति निराकांक्षत्वान्नान्यदोषत्वं संभावनाग्र
स्तत्वविषय एवेति करणशुद्धिहूतदोषतां नजातइ
तितस्मात्स्वयोजनवदबाधितोज्ञातज्ञापकत्वेनवे
दानां स्वतएव प्रामा ण्यादस्त्येवब्रह्मेति न मीमां
सकमतसिद्धिः। तार्किकानां मततत्वमस्यहंब्रह्मा ४०
४० स्मि अयमात्मा ब्रह्म सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिश्रुति
बाधितं। एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचने
त्यादिश्रुतिबाधितं। सिन्नापिन्न
त्वा। क्ष णिकत्वे आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्या

वे।

८१

श्रुतिबाधितं। अत्र च सर्वेषां मतस्यासत्वे प्र
तिष्ठाते विशिष्टात्मकत्वादिति हेतुः। निर्विकल्प
काद्वितीयचैतन्यरूपत्वादि त्यर्थः। अत्र
हेतुः। विशिष्टानुन्मेति। विशि ष्टासविकल्प
कादिस्योप्यावृत्तायोः। तत्त्वमसीत्यादिवाक्यज
न्यापरोक्षानुवृत्तिस्तत्त्वे सत्यर्थः। तेन सर्वव्यापकमद्वि
तीयं परमात्मनो देहरूपं च ब्रह्मेति सिद्धं। ननु स एषो
णिमा। अणोरणीयानिति ब्रह्मणोऽणुत्वश्रु
तेः। अंगुष्ठमात्रः पुरुषः। आराग्रमात्रो ह्यव

81

गोपि दृष्टः इत्यादिश्रुतिप्रतिपादिताणुजीवाभि
भिन्नत्वाच्च [illegible] न ब्रह्मणः स र्वव्यापक
त्वमित्याशंक्य ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चा
द्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्द्ध्वं च प्रसृतं
ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनप ४१
४१ परमनंतरँ मित्याद्याद्यपः श्रु तयो नि र्वि
शेषमेव ब्रह्म प्रतिपादयंतीं पूर्वोक्तमेव दृढयन्ना
ह ॥ नवोर्ध्वं नवाधो नवातन नबाह्यं नमध्यंनीति

मबाह्य २ ति २

तिर्यङ्ङ्न पूर्वापरादिक। विपद्व्यापकत्वादखंडै
करूपस्तदेको ऽवशिष्टः शिवः केवलोहं।
॥५॥ [illegible]
[illegible] वि
पद्व्यापकत्वात् आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इ
तिश्रुतेः। विपतो व्यापकत्वादित्तिवा। ज्यापा
नाकाशात् महतो महीयानितिश्रुतेः। जीवस्य
सकलदेहव्यापीवेतन्योपल आमहत्वे पुपा

३२९५२६१६६५४५ ता१

पि धर्माश्रयेणाराग्रमात्रत्वाभिधानाद्बुद्धेर्गुणे

नात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्टः इ

तिश्रुतेः। ब्रह्मणश्च सूक्ष्मत्वाभिप्रायेणाणुत्वव्य

पदेशात्।। शेषमतिरोहितार्थः। स्यादेतत् ब्रह्म

णो जग॰ दुपादानत्वादुपादानोपादेययोश्चा

४२ भेदाद्धि विचित्रजगदभिन्नत्वेन ब्रह्मणो रूप

त्वात् निखिलजगद्धर्माधिष्ठानत्वेन च कारणत्व

व्यपदेशात् ४ दुःखरूपत्वात् त्वदभिन्नत्वेन जीव

त

०२मदुरूपार्थमाशिरित्सा

अथास्तेनसमंसंबंधाभावान्नतत्रानर्थ लेशोपपत्ती
त्याह॥ ॥नशुष्कं नरूक्षं नरस्कं नपीतं नकुड्यं न
पीनं नह्रस्वं न दीर्घं॥ अरूपं तथा ज्योति गका
स्वारकत्वाज्जदेकोवशिष्टः शिवः केवलोहं॥ धी
कुड्यं॰ अणु·पीनं·महद्ध्रस्वं ते॥ नाणुमहद्ध्रस्व
दीर्घमिति चतुर्विधपरिमाणनिषेधाद्रूपत्वप्राति
षेधः। रूपवत इति रूपं·प्रमेयं·नप्रमेयमरूपं। ते
नसर्वेषामेव द्रव्यगुणगुणकर्मादिपदार्थानां॥ तथा

८५

वक्ष्यतिः। अस्तु तर्हि मनःप्रवृत्त्यमदर्पमलोहितमि
त्याद्याः। अत्राहुर्मे। स्पर्शमनःप्रमाणयंतथारसंनि
त्यमनं प्रवर्त्ते पह इत्याद्याव सर्वानर्थमन्येपर
मार्थस्यरूपं प्रतिपादयति। भौतस्याप्यर्थस्य मा
येनेनिर्णयाय हेतुमाह। ज्योतिराकारकत्वादिति ॥
स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपत्वेनाप्रमेयत्वात्। प्रमेयत्वे घ
टादिवज्जडत्वापत्तेः। एतदप्रमेयं प्रक्रवमिति श्र
तेभ्ये त्सर्वः। ननु कस्वप्रकाशभावत्वप दिश्यते।

४३

86

३१

ब्रह्मणो वा अब्रह्मणो वा । नांत्यः । तस्य जडत्वाद
सत्वाच्च । न प्रथमः । उपदेशानर्थक्यात् । ब्रह्मभाव
स्य स्वत एव सिद्धत्वात् । जीवस्य स्वतो ब्रह्मभावत्वेऽप्य
विद्याव्यवधानं ज्ञानेन निवर्त्यत इति चेन्न । अ
प्यात्म विद्यानिवृत्तेर [illegible] भिन्नत्वे द्वैतापत्तेः । द्वितीये सति
८ वस्तुनीति । अभिन्नत्वे चोपदेशानर्थक्यमित्युक्तं ।
अत्र किं परमार्थतः फलाभावमाक्षिप्यते किं वा प्रतीति
तोऽपि । न चाद्यमिष्टापत्त्या परिहरति ॥ ॥ नशाम्ना

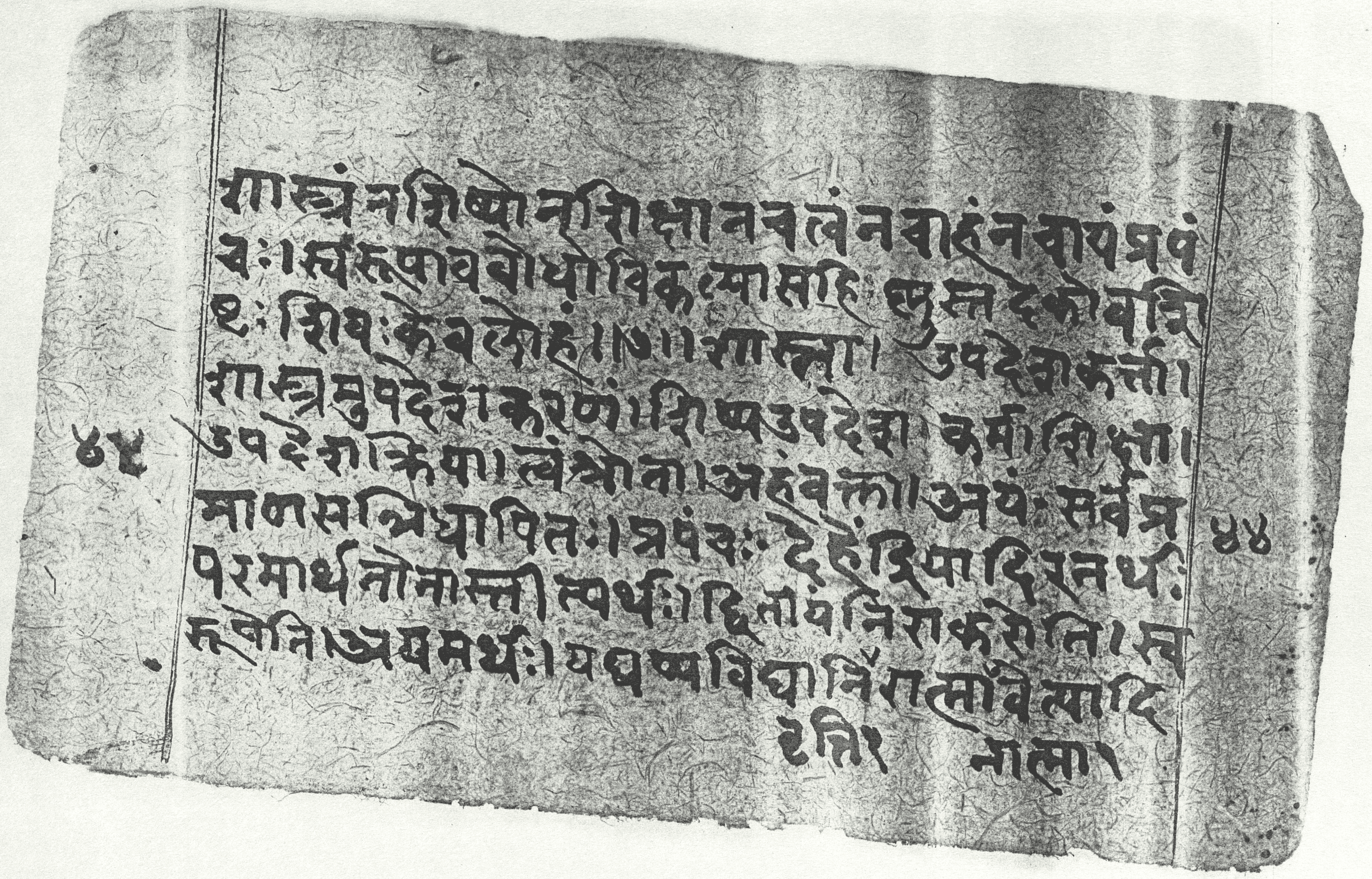

शास्त्रं न शिष्यो न शिक्षा न च त्वं न चाहं न चायं प्रपं
चः। स्वरूपावबोधो विकल्पासहिष्णुस्तदेकोवशि
ष्टः शिवः केवलोहं ॥७॥ शास्ता। उपदेशकर्त्ता।
शास्त्रमुपदेशकरणं। शिष्य उपदेश्य कर्म। शिक्षा।
४५ उपदेशक्रिया। त्वं श्रोता। अहं वक्ता। अयं सर्वप्र
माणसन्निधापितः। प्रपंचः देहेंद्रियादिरनर्थः ४४
परमार्थतो नास्तीत्यर्थः। द्वितीयं निराकरोति। स्व
रूपेति। अयमर्थः। यद्यप्यविद्यानिरासो वेत्यादि
इति२ नाला।

विकल्पेनेन।

किमपिफलंनिरूपयितुंनशक्यतेतथापिस्वरूपावबो
धोविज्ञानफलमनुभूयते।नैवैतत्कथमितिविकल्प्य
नीयं।सर्वद्वैतोपमर्देनविकल्पासहिष्णुत्वात्।नहि
६ दृष्टेऽनुपपन्नंनाम।तथाचश्रुतिः।नोनिरोधोनचो
त्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकः।नमुमुक्षुर्नैवमुक्तइत्ये
षापरमार्थता।ब्रह्मवाइदमग्रआसीत्तदात्मान
मेवावेदहंब्रह्मास्मीतितस्मात्सर्वमभवदितिसोपा
धिकस्वरूपमपिब्रह्मस्वरूपस्यैवस तोजीवस्य सौ
ने :स
हंस।

हे

न्नाब्रह्मणस्तावद्दर्शयती सर्वविद्धितं घर· कारयतीत्व
न्यात्मनः स्वप्रकाशत्वेनान्यकल्पत्वे सर्वदा तत्समाने
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिष्ववस्थाकृपं। नैवं आत्मैव
मवस्थातिशायद्धा। न भासति सर्वस्यैव स्वप्रकाशत्वापत्ति
रितिवेदान्ता। लक्षणतस्तद्रूपाणामपि स्वप्रत्वेपि
घातिनामनत = आविद्यकविशेषसंनवादसाहित्ल
क्षणत्वेन च सविशेषत्वादवस्थोपपत्तेः। परमा
र्थतस्तु न कापि व्यवस्थास्यात्। नजाग्रन्नमेस्वप्न

90

कोवासुषुप्तिर्नविश्वोनवातैजसःप्राज्ञःकोवा।
अविद्यास्सकत्वाद्व्यापाणांतुरावसंतैकोवाशिष्टः
शिवःकेवलोहं॥१॥अत्रअल्पक्रमेणपूर्वोपय
निर्देशाः।नभाति।अस्मन्मतेपंदार्थोद्विविधः
दृक् दृश्यश्च।अन्यवादिपरिकल्पितोनाम
पिपदार्थोनामत्रैवांतर्भावात्।दृक्पदार्थ
आत्मापारमार्थिकः॥सर्वदेकरूपोप्योपाधि
कभेदेनत्रिविधः।ईश्वरोजीवःसाक्षीवातत्र

एकः २

कारणीभूताज्ञानोपाधिरीश्वरः।अंतःकर
णतत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानोपहितोजीवः।प्र
पंचितंचैतदध्यस्ताहु।अविपाप्रतिबिंबेश्व
रपक्षेबिंबचैतन्य।बिंबेश्वरपक्षेचबिंबप्रति
बिंबद्वयाद्देगतेनुरवच्चकूपजीवेश्वरानुगतं
सर्वानुसंधातृचैतन्यंसाक्षीत्युच्यते।वार्ति
कारमतेत्वीश्वरएवसाक्षीतिहविप्रमेयजा
वेश्वरस्येदेनदंसः।तत्रेश्वरोपित्रिविधः।

त्वोपाधिभूताविद्यागुणत्रयभेदेन विष्णुब्रह्मरु-
द्रभेदाः। कारणीभूतसत्वगुणावच्छिन्नो विष्णुः
पालयिता। कारणीभूतरजउपहितो ब्रह्मास्र-
ष्टा। हिरण्यगर्भस्य महाभूतकारणत्वान्नेब्रह्मा।
तथापि स्थूल [illegible] भूतस्य दृष्टत्वात्कविरुद्धे
[illegible] उपवर्धितो। कारणीभूत [illegible] तमउपाहितो
रुद्रः संहर्त्ता। एवं चैकस्यैव चतुर्भेदेन बहुमुखत्वेन
वमुखापा ॐकाराः श्रीनारायणानाद्या [illegible]
पुमा १

९३

वि२

कारः अस्यैवम त्स्यकूर्मादयोनेतावताराः ली
लयैवावर्ण्णं कुंतिनस्कान्तुग्रहार्थमित्यवधेयं । विस्मय
स्प २ स्यादितीवनिष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां
कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना । जीवोपित्रिविधः ।
५५४ स्वोपा धीतरभेदेन विश्वतैजसप्राज्ञभेदात् । त
त्राविद्यांतःकरण [illegible] स्थूलशरीरावच्छिन्नो
जाग्रदवस्थाभिमानी विश्वः । स एव स्थूलशरी
राभिमानरहितउपाधिद्वयोपहितः स्व [illegible] प्रा

४७

वस्थाभिमानी तैजसः। शरीरांतःकरणोपा
धिद्वयरहितोंतःकरणसंस्कारावछिन्नावि
द्यामात्रोपहितः सुषुप्त्यवस्थाभिमानी प्राज्ञः।
तेषां च स्वतंत्रोपाधिभेदाभावेप्यवांतरोपाधि
भेदादेकत्वेपि अवांतरभेदोप्यवह्रियते। सा
क्षी तु सर्वानुसंधाता सर्वानुगतः तुरीयाख्य
एकविध एव। तत्रोपाधिभेदेनापि नैकविधः
तदुपाधेरेकरूपत्वात्। अविद्यानवाप्यतत्त्वात्

स्यकः प्रपंचो दृश्यपदार्थः।तस्य वा पारमार्थिकत्वे
पि व्यावहारिकसत्वाभ्युपगमान्न स्यात्मिकपदार्थ
यन्निरूपणं व्यर्थमुपासनाद्यनुपयोगादिति।सोपि
त्रिविधः प्राकृतामूर्तमूर्तभेदात्।तत्र सामा
न्याविद्यामूर्तामूर्तप्रपंचबीजशक्तिरूपा: [illegible] ते
तदंशमलेपिज तन्निरूढत्तो [illegible] मिवतो
मानत्वेन तच्छायेश्च जीवईशोविशुद्धाचित्तथा
जीवेशयोर्भिदा।अविद्यातच्चितोर्योगः षड
स्माकमनादयः।चैतन्यतत्त्वं च जीवेश्वरविभा

गविद्याध्यासेः महानादिलादव्याकृतमित्युच्यते। सा
स्वत्वंजडापि अजडेन चिदाध्यासेन ज्वलिता पू
र्वपूर्वकर्मप्रयुक्तासती शब्दस्पर्शरूपरसगंधात्म
कानि आकाशवायुतेजोजलपृथिव्याख्यानि
पंचमहाभूतानि जनयति। तत्र पूर्वपूर्वभूतभावाप
न्नायाः अविद्याया उत्तरोत्तरंप्रतिकारणत्वाद्
पूर्वपूर्वभूतगुणानांउत्तरोत्तरभूतेषु अनुप्रवेशः।ए
वमेवविद्यातत्त्वंबंधकारणोपि ज्ञानवस्त्वेवावरणात्मा

वाह्यचक्षुर्ज्ञानविरोधी आलोकनाश्यश्च [illegible] टि तिमि
लाविद्युदादिवदाविर्भवति तिरोभवतीति वस्तुस्थितेः।
संसारहेतुदेहोपादानत्वाज्जगत्वाद्ब्रुवन्नक्षतिस्साष्टि
प्रक्रियायामाम्नायत इत्यविरोधः। दिक्कालौ लक्षा
मातिकल्पितौ लोकौ। आकाशस्यैवादि स्यैवहृ ४९
४९ रञ्जनकत्वं भगवाहादिशः श्रोत्रमिति श्रुतेः। का
लस्याविद्येव-नस्यैव सर्वाधारत्वादिति। अपंची
कृतपदार्थ ईश्वरोपाधिः। तानि सूक्ष्माण्यपंचीकृता
नि पंचमहाभूतान्यन्तर्भौरिण्यानि कारणेभ्यास्सत्वर

ऽस्तमोगुणात्मकानि।सत्त्वांशात्प्राधान्येन ज्ञान
क्रियाशक्त्या।त्येकमेकस्यस्थूर्व्यं विचित्ररूपमिवमि
लिताऽजनयंति।तस्यव ज्ञानशक्तिप्रधानां श्रोतःक
रणां।तच्च बुद्धिर्मनश्चेति द्विधोच्यते।क्रियाशक्तिप्रधा
नां शः।स नवपंचधा।प्राणोऽपानो व्यानउदानःस
मानइति।एवमेकेकंतेभ्यो ज्ञानक्रियाशक्तिभेदा
त्प्रत्येकमिंद्रियद्वयंजायते।आकाशाच्छ्रोत्रवा-
चौ।वायोस्त्वक्पाणी।तेजसःचक्षुःपादौ।अ
प्सोरसनपायू।पृथिव्याःप्राणोप स्थौवेति॥

६५३

अत्र तेजोमयी वागिति श्रुतेस्तैजसी वाक् । पर्दिरन्न
नाचस इति चेन्न विहितत्वाद्व्यंजकेंद्रियत्वेनेअ
वह्नौ वीनामसत्वा । पार्थिवत्वे सप्तव्यक्तः त्वात्सप्तदर्
नाच्च ऊर्ध्वत्वादस्यापि तेजसत्वमिति पद्मपुत्त्वनूपा
मः। तेजोमयत्वश्रुतिस्तु पवनसः पंच नेकार्यसा
पवनमयत्वश्रुतिरिव तदुपकार्यतया व्याख्येया।
मनसश्च षट्पुल गुभन्ताहकेत्वेनतत्तदूत्वा निश्चयालं
बनेतास्मकत्वमित्यन्य रेतद्धा एते षां मधिष्ठातारो
देवा अपि ज्ञाना नक्रियाशक्तिप्रधानाः दिगग्नी।

तै५

वरुणमित्रौ।

वातेंद्रो आदित्यविष्णू अश्विप्रजापती दृतितालन्त्र
शानशक्तिसमष्टिरंतःकरणं। क्रियाशक्तिसमष्टिः
प्राणः। इन्द्रस्य रश्मिपरसाग्राहकानि। श्रोत्रत्व
क्चक्षुरसनाघ्राणाख्यानि पंचज्ञानेंद्रियाणि। त्व
क्चक्षुषी स्वगापगुणा अपंद्रव्यमपि परिच्छिनत्ति।
श्रोत्रमपि वर्षकं वैजन्योप्ता हकें दूरेणाभ्राद्ध
ति प्रत्यपाह। वाग्वनादानगतिविसर्गानिंदजने क
निवाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पंचकर्मेंद्रि [illegible]
एतत्रय सर्वे मिलित्वा सप्तदशकं लिंगं ता [illegible]

पा८२

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1708
Dist. Nagpur

101

ब्रस्पे कं ६

धान्येन हिरण्यगर्भ इति । क्रियाशक्तिप्राधान्येन सू
त्रमिति केश्मते । अयममूर्त्तः पदार्थः कार्यत्वाद्ध
ष्टौ समष्टौ च जीवोपाधिरेवं तानि तथाभूतानि भू
तानि भोगायतनं शरीरं भोग्यं च विषयमंतरेण भो
गं जनयितुमशक्ता कुर्वंति जीवकर्मप्रयुक्तत्वात्तान्या
च पंचीकृतानि भवंति । तत्र पंचभूतानि द्विधा
विभज्यते । तत्रैकैको भागश्चतुर्द्धा विभज्यते । तद्भा ५१
गचतुष्टयं स्वभागं विहायेतरभूतचतुष्टये भागे
संविशंतीति स्वस्वार्द्धभागे नेतरेषा

नै१

मद्दमभागेनपंचीकरणान्मेलप्याधिक्यादाकाशा
दिव्यवहारप्रयोगः।अत्रत्रिवृतमेकेकंर वाणीति
श्रुतेस्त्रिवृत्कुर्वतउपदे शादितिवसूत्रेत्र्यपा
णामेवमेलन प्रतीतेश्चत्रिवृत्करणमेवकेचिन्म
न्यंते।तेवियदधिकरणन्यायेनैवनिराकरणीयाः।
तभ्याहातेत्रिपके।तस्माद्वाएतस्मादात्मनआ
काशःसंभूतः।आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुतेः।छां
दोग्येत्र्यपाणांतेजोवन्नानां सृष्टिश्रवणेपि
द्वयोरप्युपसंहारः।तेजःप्राथम्यपदार्थधर्मापेक्षपा

आकाशाद्वायुरित्यर्थपौर्वलीयस्त्वाच्छांदोग्येप्येक

विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानादाकाशो वा व

ले वतनपौर्वलक्षार्थस्यावरूपवाभ्युत्वात्तत्रैपवाना

मेवमेलनेष्प्वेतु त्ववादेन त्रिवृत्करणोपपत्तिः।

त्रिवृतमेवेति तु कल्पनायां वाक्यभेदप्रसंगः।

५२ त्रिवृत्कुर्वीत उपदेशादिति मन्त्रे त्वनुवादत्वात् ५२

पंचीकरणन्यायासिद्धं बाधितुमुत्सहते। मेल

नेप्रतीतिः पंचानामविशिष्टत्वात्। पंचीकृतपंचमहा

भूतानीति भाष्यकारवचनात्स्यादलमन्

शारीरा हे २

ना ९

वात्मचिंतनेनेतिद्विधा।तानिपंचीकृतानिपरस्प
रान्मेलनीतिमूर्तीस्थौनिमिलितेवैकृकार्यमिहि
पोणोमधिष्ठानेभोगायतनमुत्पादयंति।तद्दे
लु४ वशरीरं ख्यते।तत्रसत्वप्रधानंदेवशरीरं।र
जःप्रधानंमनुष्यशरीरं।तमःप्रधानंतिर्यगाद
स्थावरांतंशरीरं।तस्यचशरीरस्यपांचभौति
कत्वेपिविचित्ररूपस्यचक्षाविज्ञानाधिकत्वानो
रेलीनानाविरुध्यते।एवंविषयोअपिपंचधा।४

105

नैकैकभूतजन्माश्चतुर्दशभुवनात्मकाऊर्ध्वमध्या
धोभागेन सत्वरजस्तमोंशप्रधानाः एतदस्य
एतच्च सर्वं ब्रह्मांडाख्यं विराडिति मूर्त्तमिति वो
ध्यते। अथ पमोपनिषदः सृष्टिक्रमः। एतद्धि परा
तो लयक्रमः। मूर्त्तपंचीकृतपंचमहाभूततत्का ५२
५३ र्यात्मकविराडाख्ये पृथिव्याद्येकैकभूतलये
नामूर्त्तेऽपंचीकृतपंचमहाभूतात्मके हिरण्य
गर्भाख्ये सूक्ष्मकारणे लीयते। स एव दैनंदिनं प्र

108

लयः। अमूर्त्तेरव्याकृते परमेश्वरेपायो। अव्या
कृतस्यानादित्वेन कारणाभावान्न लयः। स्वका
रणे सूक्ष्मरूपेणावस्थानं लय इति तल्लक्षणात्।
अयमेव प्राकृतः प्रलयः। ब्रह्मज्ञानादुच्छेद
स्त्वात्यंतिकः प्रलयः। सत्वकार्यक्रमेणैव
कारणोच्छेदादेव कार्योच्छेदात्। सर्वविसृ
ष्टिप्रलयादिकं त्वस्मत्सृष्टिप्रलयवदपारमा
र्थिकमपि वासनादार्ढ्याय व्यवहारसमर्थितं

७५

107

मायिकत्वेपितुतत्प्रसंगः।यथा वेत्तत्तथास्म
माकारे।एवंस्थितेजागरणादिष्वपेक्ष्यते।
इंद्रियवृत्तिकालीनोपलंभोजागरणं।त
च्चमूर्तंविराडाख्यंभोग्यंप्रत्यक्षादिप्रमाणषट्
५४ केनप्रबुह्यमाणत्वाद्व्यावहारिकंविश्वा ५४
ख्येनजीवेनोपभुज्यते।सचदेहादि पादिष्वप्र
विष्टाद्व्यापकत्वाद्वाविश्वइत्युच्यते।विराट्प्रदेश
नोविष्णुर्व्याप्नावितिस्मरणात्।अत्रचयद्यपि

ना ४

विशेनाप्रत्यक्षमव्याकृतं चानुमानादिनानुभूय
ते। तथापि व्यावहारिकं सर्वं विश्वैनेव ज्ञायत इति
नियमात् स्वलक्षणारीरोपाध्यभिमानित्वाद्येन तस्या
वस्थांतरस्यापेक्षत्वाछुक्तिरजतज्ञानामप्रामाणि
कत्वात्तद्विषयस्याव्यावहारिकत्वेपि इंद्रियव्याप
रकालीनत्वाज्जागरणोपपत्तिः। ज्ञानोत्पत्तिश्च त्रि
धा बाधस्तादुक्तैवा एवं ×लो× जाग्रद्दशाम ज्ञानकृ
र्मस्यपेक्ष्य ज्ञानोत्कर्षोदयेव तामस्यातिशायथा

अनक १

109

रत्मात्स्थूलदेहाभिमाने दूरीकृते इंद्रियेषु देवतानुग्र
हाभावान्निर्व्यापारतया ळीनेषु विश्वो विळीन इत्युच्य
ते। तदा स्वप्नावस्थावेळा तत्रांतःकरणगतवास
नानिमित्तइंद्रियरूपत्वप्राप्तकालीनोर्थोपलंभः स
५५ प्नः। तत्र मन एव गजतुरगाकारेण विवर्त्तते। अवि ५५
द्यात्मकापत इति केचिद्विद्वाः। अविद्यैव शुक्तिरज
तादिवत्स्वप्नार्थाकारेण परिणमते ह्यापतेनाविद्या
त्मत्वात्स्वप्नोत्पादकः पक्षः श्रेयानुत्तरः। अविद्यापारवा

त्व २

सर्वत्रार्थाध्यासोपादानत्वेनकल्पितत्वात्ः मनोग
तकासन्नातिमित्तत्वेनक्वचिन्मनसः परिणामंध्य
ननु२ दशाहा।निद्रामनसो घटस्पाकारपरिणामानभ्युपगमे
द्रष्टृत्वसंभवेनात्मनःस्वयंज्योतिष्ट्वासिद्धिरितिचेन्न
बाहरिंद्रियपटुत्वनाशेनतदानीमनसोऽग्राहकत्वात्
सहकारेणैवतस्यग्राहकत्व॰नियमात्।सवृत्तिकां
तःकरणावच्छिन्नस्यैवचैतन्यस्यप्रमातृत्वनियमात्
नत्वांतःकरणसत्वेपिप्रमातृत्वाभावः।किमधिष्ठानंस्वप्ना

111

५९ ग्रासस्यैमनोवछिन्नं चैतन्यमित्यर्थः। मूलाज्ञाना॰न्यावछि
न्नंब्रह्मचैतन्यमित्य १२। किंश्रेयः॰ मतेभेदेनोक्तम
मावा।नभाहि।जाग्रद्दीपनस्यप्रथमानिवृत्त्युप
गमादधिष्ठानज्ञानादेवचरममनिवृत्तेः।ब्रह्मचैत
न्यस्वरूपाधिष्ठानत्वेसंसारदशायां ततज्ञानेनाभा
वाद् ज्ञानेवासर्वद्वैतनिवृत्तेः॰नजाग्रद्दोषाद्यवम
निवृत्तिः साहंकर्त्ततिजीवकर्तृत्वभ्रूनेराकारादिम
पंचवहसर्वस्याधारणपापचेश्यानमूलाज्ञानावछि
स्या॰९२ ५९

न्तं ब्रह्मचैतन्यमधिष्ठानं न तु जीवचैतन्यं तस्यानादि
तत्वेन सर्वदाज्ञानमात्वाहंकारमधिष्ठानत्वासं
स्यांतत्रापि स्वप्नाध्यासानुकूलव्यावहारिकसंघा
तज्ञानविरोध्यवस्थाज्ञानाभ्युगमात्स्वप्नदशायांपा
वाहंमनुष्य इत्यादिप्रातीतिकसंघातान्तरज्ञानाभ्यु
पगमाच्च। शय्यायांस्वपिमीति शय्यान्तरवत्तदानीं
सामग्र्यन्तरावश्यकल्प्यत्वात्। न चाहंमनुष्य इत्यादिव्या
वहारिक. संघातज्ञानेस्वप्नप्रमाणाजन्यत्वात्क

113

थमज्ञाननिवर्त्तकता। अवस्थांतरान्यथानुपपत्त्या
तत्कल्पने तु सुषुप्त्यावधित्वमबाधकं ज्ञानमास्थीये
त तब्रह्मनिष्ठं जाग्रत्वापत्तेरिति चेत्। साध्य
बोधः। स्वप्नावस्थाज्ञानस्यैवातःकरणलयस
हितस्य सुषुप्तिरूपत्वान्न तत्र तद्बाधो जागरणे ५८
तु मिथ्यैवस्वप्नोऽभूदित्यनुभवादहमितिज्ञानस्य
प्रमाणाजन्यत्वेपि यथार्थत्वाच्छरीरादिज्ञानस्य
वप्रमाणाजन्यत्वादवस्थाज्ञानविरोधित्वमनुप

वसिद्धौ विशेषाज्ञानं तु प्रमाणजन्यवृत्तिमंतरेण नि
वर्त्तते। साक्षिणश्चाविद्यानिवर्त्तकत्वाभावो विद्या
साधनत्वेनैव [illegible] धर्मिग्राहकमानसिद्ध इति
नाहं विद्द्वद्यापावेति ज्ञानानि तावत्स्वतोनोनी
तिवान्मुगमात्तु क्लिकाले नैवव्यावहारिकसंघात
ज्ञाने नोक्ता नानिवृत्तावपि पुनरपि कदाचिद्भ
तत्ववन्नस्य प्राध्यासानुपपत्तिरिति जीवचैतन्य
मेवाधिष्ठानमिति पक्षेन कोपि दोषः। यदा तु न

नं॰ द्वा १

र्वसत्तानादेवाज्ञाननिवृत्तिरित्यभ्युपगमः।दे
र्योर्देहक्रमेण सर्वत्रमतिरोधानेदधिष्ठान
ज्ञानाभावेपि जाग्रद्भ्रमेण स्वप्नभ्रमतिरोभावो
पपत्तेः। ब्रह्मचैतन्यमेव स्वप्नाध्यासोपादानमि
तिं नकोपिदोषः। प्रतिजीवं स्वप्नासाधारणप
मनोगतवासनानां असाधारण्यादेव मनोवच्छि
न्नचैतन्यमेवाधिष्ठानं। एतस्मिन्पक्षेःवस्थाता
नस्यावरकत्वांगीकारान्नकाप्यनुपपत्तिः।अ
तएवशास्त्रेष्धवित्तधातथास्वप देशाः।ननुम

पि
१क्षो
५८

५८

ब्रह्म २

ण्पेन ३

नोपच्छिन्नचैतन्यस्याधिष्ठानत्वेऽहं गौर इत्याद्यहं
कारसामानाधिकरण्येनैव प्रतीतिः स्यात् इदं
रजतमिति शुक्तिसामानाधिकरण्ये रजतप्रतीतिव
त्त्वं गौर इति ब्रह्मचैतन्यस्याधिष्ठानत्वपक्षे
विगौर इत्याकारेणैव प्रतीतिः स्यात्त्वं गौर इति
तच्चापीदंकारास्पदीभूतबाह्यार्थावच्छिन्नमा
नत्वादिति चेन्न आद्यपक्षेऽहंकारस्य शुक्तिवद
धिष्ठानावच्छेदकत्वात् अहं शुक्ति रजतमितिवदहं
गौर इति न भ्रमाकारप्रसंगः ॥

117

अहमितिज्ञानस्येपंस्तुक्तिरि
तिज्ञानस्येवभ्रमविरोधित्वादिदमंशस्यैवभ्रमा
विरोधिनस्तत्रज्ञानानुपगमात्तस्येनुगतइ
दमाकारवदयमित्याकारोपिकल्पितएवेत्यपा
कारबाधेपिऽधिष्ठानचैतन्यस्याबाधा
न्नशून्यवादप्रसंगः ।। जाग्रद्दशायामपिसुप्ता
दंकारविलक्षणस्यप्रातीतिकस्येवरजतेदंकार
स्यभानानुपगमाद्व्रजभ्रस्तमेवाहपरिस्फुर
तिष्ठितिन्यायाल्लशुक्तीदमंत्राज्ञानवेद्ये पि

५८

५८

नेदमंशासत्यत्वमध्यासेप्रयोजकं।किंत्वधिष्ठान
सत्यत्वम धिष्ठानंच तत्राज्ञात शुक्तिरेवैतत्स
मिथ्यात्रापिसाक्षिचैतन्यमेवघृतं९वेत्युपपादितं।
तस्मान्नपक्षद्वयेकाप्यनुपपत्तिः।अथत्रैवस्वा
त्रिकपदार्थोक्तो तेजसइत्युच्यते।पित्ताख्य
तेजः प्रधानत्वादादित्यादिज्योतिरंतरेणापिप्रका
सकत्वादितिवा।एवंजाग्रत्स्वप्नयोगद्वयेनआत्म
स्यजीवस्यतदुभयकारणकर्मक्षयेज्ञानशास्य

119

व च्छिन्नस्य सवासनस्यांतःकरणस्य कारणा
त्मनाऽवस्थाने सति विश्रामस्थानसुषुप्त्यव
स्थाकारणमात्रोपलंभः सुषुप्तिः । तत्र जाग्र
त्स्वप्नयोर्घटपदार्थज्ञानेपि साक्ष्याकारसुखाकार
मवस्थाज्ञानानां ज्ञानानांतरं च अवशेषस्तत्र यमसु
६० प्ते । अहंकाराभावाद्वनेकाविशिष्टावृत्तिः । सुषु ६०
त्पत्ताववसंगात् । वृत्तिरूपस्योपलंभस्याभावा
त्प्रलयेपातिव्याप्तिः । तत्र तत्कल्पनाबीजाभावा
तदहं सुखमहमस्वा प्सं नाकिंचिदवेदिषमिति

120

न१

सुप्तोत्थितस्य परामर्शादौ तु नैव परामर्शानुपप
त्तेः। अंतःकरणोपरागकालीनानुभवजन्यत्वाभा
वाच्च न तत्रोल्लेखाभावेपि स्मरणत्वानुपपत्तिः। स्म
रणे तत्रोल्लेख नियमाभावाच्च जाग्रद्दशायाम
स्वाप्समिति अनुभवानुपपत्तेर्लिंगाभावेनाश्रया
सिद्ध्यावानुमानस्यासंभवाद्वा। अहंकारस्य ध्वं
न समय एवानुभूयते। सुषुप्तौ लीनत्वेन तस्या
ननुभूतत्वात्स्मरणानुपपत्तेः। मुखप्रतिबिंबा
भंपदर्पणे जपाकुसुमलौहित्या भासे रणे मुख

121

मिति प्रतीतिवदहंकाराध्यासाक्षिचैतन्यस्य स्मरणा
॥६१॥ ध्यस्तत्वादहमस्वाप्समिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिः
न पुनरहं सुखीतिवदध्यस्ततयास्मृतिसंशयाविप ॥६१॥
र्ययाणां साक्षिचैतन्याध्यस्तत्व नियमात् ॥ अ
हंकारस्य प्रमाणजन्यत्वानाध्यस्तत्वात्प्रमात्वेनैव
न तत्कार्यावच्छेदादप्रमात्वावच्छेदेनाविद्याया ए
व कारणत्वात् ॥ अत एवानाध्यस्तस्यादिजन्य
परोक्षत्वविभ्रमोप्य विद्या द्वैति
रवेत्युपगमो वेदांतानां तत्रांतःकरणवृत्तिज

नकसामग्रीसंभवेपिप्रमात्वाभावापराधेनांतःक
रणस्यासामर्थ्यान्नामादिबुद्धाध्यासहितच्छाधी
नतयात्वप्रमा -- विलक्षणामनोवृत्तिरेवका
मादिवत्। अतएवचोदनाजन्यत्वान्मानसीक्रि
यानज्ञानमिति। एतेनतर्कस्यापिमनोवृत्तित्वं
व्याख्यातं। व्याप्यारोपेणव्यापकस्यतस्येच्छाधी
नतयात्वप्रमाविलक्षणत्वादिति। अतएवम
नननिदिध्यासनसहितेश्रवणाख्येवेदांतवि
चारेश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइत्यादिवि

वाक्य २

धिरूपपपधुते ।तस्य चतुर्विधान्वयव्यतिरेकाद्
तर्कस्तपत्वाद्वाहं गहरूपान्वयव्यतिरेकः सा
क्षिसाक्ष्यान्वयव्यतिरेकः
ःआगमापादितदवध्यन्वयव्यतिरेकः
६२ दुःखपरमप्रेमास्पदान्वयव्यतिरेक इतीअनु
वृत्तव्यावृत्तान्वयव्यतिरेकोपिंचमः ।एतेषां ६२
सर्वेषां वेदांतानुकूलतर्काणांचतुर्लक्षणीमीमां
साप्रतिपादितानामनुपपलक्षणमित्यपिबुद्धाः ।वि
स्तरस्तुवेदांतकल्पलतिकायामनुसंधेयः ।तदे
६३

124

वंसुषुप्त्यवस्था यामनस्यानंदभोगस्तद्धोस्मी
वसुषुप्त्यभिमानी प्राज्ञ इत्युच्यते । प्रकर्षेणाज्ञ' त्वा
तातदानीं विशेषावच्छेदाभावेन प्रकृ' ष्टज्ञा
नाद्वा न तदांतःकरणस्य लयेपि तत्संस्कारेणावच्छे
दाद्वा न जीवाभावप्रसंगो न वा सार्वज्ञ्याप
त्तिः । ईश्वरत्वेन प्रतिपादनं च शरीरेंद्रियाद्यभिमा
नराहित्येनोपचाराद्वा । संस्कारस्य च निमित्तका
रणत्वेन साक्ष्याश्रितकार्योपादानकोटावप्रवेशा

125

न्यतद्देदपि साक्षिभेदो· जागरणे तु अंतःकरण
स्य प्रमाश्रितकार्योपादानकोटौ प्रवेशात्तद्भेदे
न प्रमातृभेदवत् । साक्षिण एवाधिकोपाधिवि
शिष्टस्य प्रमातृत्वान्न प्रतिसंधानानुपपत्तिरि
ति । मातृमानप्रत्येदेपि प्रतिदेहं न भि द्यते । ६२
६२ साक्षी बाह्यर्थवद्यस्मात्स आत्मेनुम्यतेनतः ।
प्रतिवादी मिथो यद्वत्स्रमोत्रादः । स्वसाक्षिकं ।
सर्वमात्राघनावाधसाक्षित्वान्न तथात्म

नइतिवार्त्तिककारपादैर्व्यवहारदशायामपिसा
क्षिणोदनिराकरणात्सुस्पेतद्भेदकल्पनेकेषांचि
न्मोहएवेत्यवधेयं॥ननुदुःखमहमस्वाप्समि
तिकस्यचित्स्वरामर्शोस्तुसुप्तोदुःखानुभवोप्य
स्त्वानानतदानींदुःखसामग्रीविरहात्स्मरणस्य
चात्मरूपत्वेनानित्यत्वात्तादृश्याद्रसमीची
नत्वेनैवदुःखमित्युपचाराद्दुःखमहमस्वाप्सामि
तिप्रत्ययोपपत्तेः॥अथवाऽवस्था

६४

त्रयस्यापि त्रैविध्यांगीकारात्सुषुप्तावपि दुःखमु
पपद्यते। तथाहि स्वप्नाज्ञाने जाग्रज्जाग्रतो
शुक्तिरजतादिविभ्रमो जाग्रत्स्वप्नः। श्रमादि
नास्तब्धीभावो जाग्रत्सुषुप्तिः। एवं स्वप्नेनादि
मप्राप्तिः स्वप्नजाग्रत्। स्वप्नेपि मया स्वप्नो दृष्ट
इति बुद्धिः स्वप्नस्वप्नः। जाग्रद्दशायां कथयि
तुं न शक्यते स्वप्नावस्थायां किंचिदनुभूयते
तत्स्वप्नसुषुप्तिः। एवं स्यवस्थायामपि सात्विकी

सुषु१

६४

मेव३ सुषुप्ति ४

या सुखाकारा वृत्तिः सा सुषुप्तिजाग्रत्। तदनंत
रं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शः। तत्रैव या राज
सी वृत्तिः सा सुषुप्तिस्वप्नः। तदनंतरं दुःखमहमस्वा
प्समिति परामर्शोपपत्तिः। एवं तामसी वृत्तिः सुषु
प्तिः। तदनंतरं गाढं मूढोहमासमिति परामर्शः।
यथा चैतत्तथा वाशिष्टवार्तिकादौ स्पष्ट। एवम
ध्यात्मं विश्वः। अधिभूतं विराट्। अधिदैवं
विष्णुः। अध्यात्मं जाग्रत्। अधिदैवं पालनं

129

अधिभूतं सत्वगुणः। एवमध्यात्मं तैजसः। अधि
भूतं हिरण्यगर्भः। अधिदेवं ब्रह्मा। अध्यात्मं स्व
प्नः। अधिदेवं स्थितिः। अधिभूतं रजोगुणः। एव
मध्यात्मं प्राज्ञः। अधिभूतमव्याकृतं। अधिदे
वं रुद्रः। अध्यात्मं सुषुप्तिः। अधिदेवं प्रलयः। ६५
६५ अधिभूतं तमोगुणः। एवमध्यात्माधिभूताधि
देवात्मकलाक्षणवावयववाच्यसहितानामुप
हितानामेतेषामैक्योपासनया हिरण्यगर्भलोक
मा २

न्य२

प्राप्तिः।अंतःकरणशुद्धिद्वाराक्रममुक्तिर्वा।
एतत्सर्वोपाधिनिराकरणेनसाक्षिचैतन्मात्रज्ञाने
नुसाक्षादेवमोक्षइति।तदेवंत्रयाणामप्यवस्था
त्रयसहितानांविश्वतेजसप्राज्ञानामविद्यात्म
कत्वा दृश्यत्वेनचमिथ्यात्वादनुपहितःकेव
लःसाक्षीतुरीयाख्योहमस्मीत्यर्थः।व्यवहार
तःसर्वव्यवस्थोपपत्तेःपरमार्थतःकस्यापिव्य अ२
वस्थायाअभावात्कस्याप्यनुपपत्तिः।विस्तरेण

वे॰

तस्यपंचितमस्माभिर्वेदांतकल्पलतिकायामि
त्युपरम्यते। ननुजाग्रत्स्वप्नाद्यवस्थासहितानां
त्रैपाणामपितदभिमानिनांमिथ्यात्वात्तत्सा
क्षिणोमिथ्यात्वंस्यादविशेषादित्याशंक्यविशेषा
भिधानेनसाक्षिणःसत्यत्वमाह॥ ॥अपिव्यापक ६६
६६ त्वाद्धितत्वप्रयोगात्स्वतःसिद्धभावादनन्याश्रय
त्वात्॥ जगत्तुच्छमेतत्समस्तंतदन्यत्तदेकोऽवशिष्टः
शिवःकेवलोऽहं॥९॥ ॥नदृष्टेर्द्रष्टारंपश्येरिति

132

साक्षिणंप्रकृत्यातोन्यदार्त्तमितिश्रुतेः।साक्षि
णोन्यत्सर्वंसाक्ष्यंतुछं।नतुसाक्षीबाधावधित्वा
त्।अन्यमाधिष्ठानतयाज्ञातत्वाच्चान। बाधक
ग्रहाभावाच्चैषतुच्छसत्तुच्चयाथौः।पिन्नाद्रः।अथ
पदस्यंतनन्मर्त्यमितिश्रुतेः।परिछिन्नत्वेतुछ
त्वयोः समव्याप्तत्वात्परिछिन्नत्वनिश्चत्यात्तु
तुछत्वान वृत्तिरेतआह।।अत्यप२
१कृत्वादिति।सर्वंखल्विदंब्र हेतिसर्वासित्वो
पदेशेनदेशकालापरिछिन्नत्वादीकाः

शादीनां वेदेशकालपरिछिन्नत्वेप्यापेक्षिकमहत्वेन
व्यापकत्वोपचारात् हि न तु सर्वव्यापकत्वेन नित्यत्वाद्या
वरूपत्वा आत्मा न दुःखानि वृत्तिरूपः। नापि सु
खरूपः। सुखस्यानित्यत्वेनानित्यात्मस्वरूपानुपप
त्तेः। तथा चात्मस्वरूपो मोक्षोः पुरु षार्थ एवे ६७
त्याशंकते।। हितत्वप्रयोगादिति। हितत्वं पुरुषा
र्थत्वं तदस्त्येव। पुरुषार्थत्वे यो विज्ञात्वेयो न्यस्मात्सर्व
स्मादहमंतरे मदयमात्मेति। यो वेदमात्मत्वे रवे।

६७

एवमेवपरमसुखानंदः। विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादि
श्रुतिभिस्तस्य परमानंदरूपत्वोपदेशात्तस्यैव नि
त्यत्वेऽपि लोके धर्मजमलत्तदंतःकरणवृत्ति
संगतया। तदुत्पत्तिर्विना ज्ञोपचारः। अज्ञान
प्रवाहितस्याप्राप्तस्येव ज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्त्या
प्राप्तिरिव भवतीति तदुपदेशेन मुमुक्षुप्रवृत्त्युपपत्तिः।
अध्यस्तस्य प्रपंचस्य दुःखरूपस्याधिष्ठानत्वा
तूमएवात्माव इति दुःखाभावस्वरूपत्वेनापि तस्य

पुरुषार्थता।ननु माऽस्तु सुखं संवेद्यते न वा।ना
द्यः।नदानीं देहेंद्रियाद्यभावेन तद्व्यंजकाभावाद्
व्यंजकाभावेपि न स्वसंवेदनाभ्युपगमे संसारदशाया
मपि तथाप्रसंगात्।न द्वितीयः।अपुरुषार्थत्वाप
त्तेः।ज्ञायमानस्यैव तस्य पुरुषार्थत्वात्।अत एव ९८
शर्करातद्भोक्त्रोरिवेति चेत्स्वमन्यानेपुकार इ
ति चेन्नेत्याह।स्वतःसिद्धत्वादिति।स्वप्रकाश
ज्ञानस्वरूपत्वादित्यर्थः।यद्यपि संसारदशायामपि

त ५

याहृत्तरूपत्वादात्मा परमानंदरूपतया न प्रतीयते
तथापि त्वविद्यायानिवृत्तौ स्वप्रकाशतया स्वयमे
व परमानंदरूपेण प्रकाशत इति न व्यंजकापेक्षा ।
ननु सुखस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वेपि नात्मरूप
ता । ज्ञानस्य धात्वर्थरूपक्रियात्वेन साश्रय
त्वादहं जानामीति प्रतीतेर्ज्ञानमहमस्मीत्यतीते प्र ५
श्च तथा च कथमैक्यं नैवादमित्याशंक्य नेत्याह । अ
नन्याश्रयत्वादिति । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य
आत्मा सर्वान्तरः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति [illegible]

137

मानंदं ब्रह्मेति श्रुतेः। स्वप्रकाशज्ञानानंदरूप
प आत्मा ऽपितः करणतादात्म्याध्यासेन चेतद्दु
तोशानाध्यासाज्ञोनामीतितदाश्रयत्वप्रती
तिः धात्वर्थत्वमुत्पत्तिविनाशित्वंवाकरणवृ
त्तेरेवेतिज्ञप्ति रूपसुखज्ञानस्यसर्वाधिष्ठा
६९ नत्वे नान्याश्रयत्वोक्तावान्नाद्वैतक्षतिः। नि ६९
न ज्ञानसुखात्मक आत्मा तद्भिन्नंवस
र्वंजगद्दृश्यमितिसि द्धांतेतु सर्वस्यजगतः
दृश्यत्वेन तन्निषेधेनात्मतत्त्वप्रतीतिर्नस्यादि।

138

त्राहित्रात्रावि षाणां निषिध्यते। कृचित्समितं कृावि
न्निषिध्यतद्गुतिन्यायात्तथाव निषेधानुपपत्ते
वनजगतस्तृछलमितिनेत्याह॥ ॥नवेकंतद
न्याद्द्वितीयं कृतः स्यात्नवा केवलं लं नवा केवलं वं॥
नभ्रयं नवौ भ्रन्यमद्वैतकल्पाह्ले धं सर्ववेदान्तसि
द्धं ब्रवीमि॥१८॥ ॥एकत्वसंख्यायोग्यके तपेक्षा
बुद्धिजन्यद्वित्वसंख्यायोगि द्वितीयं
ततएकाकावद्वितीयं कृतः स्याद्दद्वितीयं वहता
पादानाम पु पेलक्षणं॥ नन्वेकमेवाद्वितीयमि

७४

त्रिश्रुत्येकत्वप्रतिपादनाय तेनेत्याहानवाकेव
लत्वेनेकत्वात्तस्माद्विधू कत्वात्तापघात्मेन
एकत्वेश्रुत्यानप्रतिपाद्यते तर्हि प्रत्यक्षादिमा
नवश्चाद नेकत्वमेस्यादितिनेत्यात्साहानवाके
वलत्वमिति। नेहनानास्तिकिंचन एकमेवाद्वि
तीयं अथातआदेशोनेतिनेतीत्या ७०
दिश्रुतिभ्यः। तर्हि सर्वप्रतिषेधाच्छून्यमेवस्या
दितिनेत्याहान शून्यमिति। असन्नेवस
भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेदा। अस्ति ब्रह्मेति

७०

वेहेद्सतमेनंततोविदुरिति।सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म
सदेवसोम्येदमग्रआसीदित्युपक्रम्यऐतदात्म्य
मिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्वमसीत्यादिश्रु
तिभिःसत्यत्वप्रतिपादनात्सर्वत्रमाधिष्ठानत्वा
त्सर्वबाधावधिभूतत्वाच्चातोहिसत्यत्वज्ञानत्वा
दिधर्मवदपिस्यात्तेस्याहानवाभ्रन्यमितिता१२क
मद्धयामितिपदद्वयेनसर्वप्रतिषेधेपिएकारेणधर्म
धर्मिभावादिप्रतिषेधो हासर्वत्रहेतुमह

मेद१ वे२

अद्वैतरूप्यादिति॥ द्विधा इतं ही तेन तस्मा भावो द्वैत
तद्रूपं वालंके। द्विपेत द्वीतमित्याऊक्तं अभावो द्वै
तमनुमत शति। न विद्यते द्विधा भावो यत्र तद्वैतमि
त्यस्यार्थः। सलिल एकोद्रष्टाऽद्वैत इति श्रुतेः। प्र
तियोगिज्ञानस्यैव लोपवेनाज्ञात्वबुद्धोकारणत्वा
द्वैतस्यानिर्वचनीयत्वात् गोकारेणप्रत्यक्षादि
वैधल्लालिंबयोपपत्तिरित्यर्थः। ताई एतादृशा भा
सा अंगुलानिर्देशेन प्रतिपाद्यतामिति तेनत्याह।

कथं ब्रवीमि। किमाक्षेपे अद्वैतत्वेन वागविषयत्वात्।
अत एव नेनेव स्त्रोवाच। यतो वाचो निवर्त्तते। अप्रा
प्य मनसा सह। न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयादि
त्यादिश्रुतिभ्यः। ननु वागविषयत्वे वेदांतानां कथं
प्रामाण्यमिति चेन्न। अविषयेप्यात्मनि तदा
कारवृत्ति मात्रेण तदविद्यानिवर्तकत्वादित्याह।
सर्ववेदांतसिद्धमिति। तथा च श्रुतिः। यस्यामतं त
स्य मतं मतं यस्य न वेद सः। अविज्ञातं विजानतां वि
ज्ञातमविजानतां। यन्म नसा न मनुते येना

तं २

कुर्वन्नोमतं तातदेवं ब्रह्मत्वं   विद्धि नेदं यदिद
स्तत्रूत्यादि रविषयत्वमात्मनो दर्शयति। तदे
वं वेदांतवाक्यजन्याखंडाकारवृत्त्या विधानि
वृत्तो परमानंदस्वरूपः सन् कृतकृत्यो भवतीति सि
द्धं॥ ॥नत्वा मितं व्यास   मतोमर्थं सम्यङ् ७२
७२ मूर्न्नेरपि विबोध   वंद्य। विनापि तैः सदाथितात्विला
र्थे तेन्नाकर   नो भिमुरेश्वरं॥१॥ ऽपुर
पिवकृर्थवहश्चिंतामणिरिय निबंधो यामधु
सूदनेन मुनिना विहितो गुणिनां विनोदाय॥२॥

यदत्रसौष्ठवंकिंचित्तद्गुरोरेवमेनहि।।यदत्रासौष्ठ
वंकिंचित्तन्ममैवगुरोर्नहि।।३।।बहुयाचनयामया
यमल्पोबलभद्रस्यकृतेकृतोनिबंधः।।यद्दुष्टमि
७३ हास्तियच्चदुष्टंतदुदाराःसुधियोविवेचयंतु।।४।।
।। ।।इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवि
।।श्वेश्वरभगवत्पूज्यपादशिष्यमधुसूदनमुनि
विरचितःसिद्धांतबिंदुःसमाप्तः।। ।।श्रीमहाल
क्ष्म्यर्पणमस्तु।। ।।शके१६८६क्रोधीनामसंवु

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1708
Dist. Nagpur

```
[OrderDescription]
,CREATED=28.09.20 16:25
,TRANSFERRED=2020/09/28 at 16:43:52
,PAGES=145
,TYPE=STD
,NAME=S0003751
,Book Name=M-1708-SIDHANT BINDU
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
```

```
FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
```

```
FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
```

```
FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
```

```
FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
```

```
FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,
```